

**Şer'îye Sicillerine Göre
BURSA'NIN SOSYO-EKONOMİK YAPISI
(1655-1658)**

Mustafa Asım Yediyıldız

**Hacettepe Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü**

**Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin
Tarih Anabilim Dalı için Öngördüğü
YÜKSEK LİSANS TEZİ
olarak hazırlanmıştır.**

Ankara

Aralık 1988

**T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi**

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

İşbu çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim
Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan Prof. Dr. Bahseddin Yedigöller

Üye Prof. Dr. Özkan İnç

Üye Prof. Dr. A. Yazar Ocak

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine
ait olduğunu onaylarım.

9 / 2 / 1989

Prof. Dr. Tugrul CUBUKÇU
Enstitü Müdürü
Enstitü Müdürü

ÖZET

Bu araştırmada, şer'ıyye sicillerine göre Bursa tarihinin bir kesiti , fizikî, idarî, sosyal ve iktisâdî bakımından incelenmeye çalışılmıştır.

Başlangıçta eski kale içinde kurulan Bursa, Osmanlılara geçtikten sonra bir pâyitaht şehri olarak süratle gelişmiş ve dinî, sosyal ve ticarî yapılarıyla daima dikkatleri üzerine çekmiştir.

Şehrin, Ermeni, Yahudi ve Türk unsurlarının meydana getirdiği tahminen 119.000 nüfusu vardı. Hakkında bilgi sahibi olabildiğimiz eğitim-öğretim, dinî ve sosyal hizmetliler sınıfı sosyal ve ekonomik açıdan değerlendirilmiştir. Ekonomik bakımdan vakıflara bağımlı olan bu sınıf, sosyal statü yönüyle toplumun önde gelen kesimini teşkil etmekteydi. Bu nüfusun bir kısmını oluşturan ve esir ticaretine konu olan köleler genellikle Rus asıllı idiler. Bunlar arasında çeşitli yollarla azâd olup hürlerin statüsüne kavuşanlar da vardı.

IV

Bursa'da aile hayatı -bazı konularda farklı uygulamalara rastlanmakla birlikte- İslâmî prensipler altında şekillenmiştir.

Şehirdeki idarî mekanizma, başta sancakbeyi olmak üzere kadı, şehir kethüdâsı, subaşı, muhtesib, yasakçıbaşı ve kethüdâyeriden oluşuyordu. İncelediğimiz dönemde bu görevlerin bir kısmının iltizâm usûlüyle verilmesi ve sık sık görevlilerin değişmesi yönetimde istikrarsızlıklara yol açmaktaydı.

Gerek sınıâî ve gerekse zirâî üretim birtakım iktisâdî ve sosyal sebeplerle gerilemiş, mâliyet fiyatlarının artması veya gümüş darlığından dolayı malların kalitesi düşmüştü. Yine aynı sebeplerle kiralari çok düşük olan dükkanlar ve işyerleri kapatılmış, iç ve dış ticarete gerilemeler olmuştu.

Halk, ihtiyaç duyduğu parayı karz-ı şer', murâbaha-i şer'ıyye gibi yollarla, ya avâriz vakıflarından veya biribirlerinden alıyordu.

Şehirdeki esnafı meydana getiren her hırfet ehli, bir kethüdâ tarafından idâre edilmekteydi. Ticaret malları üzerine konulan vergileri alabilmek için her hana kantarlar komu-larak bunların başına görevliler tayin edilmişti.

Bu dönemde -bazıları istisna edilirse- eşya ve yiyecek fiyatlarında % 50'lik bir artış gerçekleşmişti.

5 milyon akçeye ulaşan mukata'aların gelirleri, XVI. yüzyıla nisbetle önemli oranda azalmıştı. Bunların genellikle iltizâm usûlüyle işletilmesi, halkın birtakım haksızlıklara maruz kalmasına sebep olmuştu.

Başlangıçta fevkalâde durumlarda alınan avâriz-ı di-vâniyye denilen vergiler, incelediğimiz dönemde süreklilik kazanmıştır. Bunlar avâriz akçesi, bedel-i nüzûl, bedel-i sürsât, bedel-i iştirâ ve kürekçi bedeli gibi vergilerden oluşmaktaydı.

Hareket noktası olarak sadece iki şer'iyeye siciline dayanarak elde ettiğimiz bu bilgiler de gösteriyor ki, Bursa, idârî, iktisâdî ve sosyal bakımdan o dönemde imparatorluğun oldukça hareketli bir şehri durumundaydı.

RESUME

Il s'agit dans ce travail d'analyser deux registres tribunaux datés du début de la deuxième moitié du XVIIIe siècle afin de retracer l'aspect physique et la vie socio-économique et administrative de Brousse à cet époque.

La ville Brousse qui était fondée au début à l'intérieur de l'ancienne forteresse s'était développée rapidement après la conquête ottomane, car elle était en même temps devenue la capital de la nouvel Etat turc. On y avait construit beaucoup de bâtiments commerciaux et notamment des édifices religieux et publics.

La population de la ville s'élevait approximativement à 119.000, dont la majorité était des turcs musulmans; il y avait aussi en certain nombre d'armeniens et des juivès. Ceux qui occupaient le premier rang de la société broussienne étaient des enseignants, des hommes de religion et des fonctionnaires publics. C'est par des institutions de la fondation pieuse que l'on donnait des appointements à la plupart de ces personnages.

VII

Une autre partie du peuple consistait en esclaves qui étaient généralement d'origine russe. Il est intéressant pourtant de constater que ces esclaves possédés par achat étaient en général affranchis par leur maître.

Les données des registres tribunaux que l'on a étudiés nous montrent clairement que dans la ville de Brousse la vie familiale dépendait, à de rares exceptions près, des principes islamiques.

A la tête des fonctionnaires civils et militaires se trouvait un sous-préfet dit sancakbeyi. Quant aux affaires judiciaires et municipales, c'est le ^{qui} cadi en était responsable.

A l'époque que nous avons étudiée, on vendait les charges publiques aux enchères. C'était une concession de taxes ou impôts moyennant redevance forfaitaire. En outre, on révoquait fréquemment les fonctionnaires pour avoir la possibilité de revendre leur fonction à ceux qui ont promis de payer un prix plus élevé. C'est pour cela que le caractère dominant de l'administration consistait en corruption et instabilité.

Au début de la deuxième moitié du XVIIe siècle on constate, dans la région broussienne, la décroissance de la production agricole et industriel, l'augmentation des prix de revient et la pénurie d'argent. C'est pourquoi on ne pouvait pas produire des marchandises de haute qualité. Néanmoins leurs prix ne cessaient de monter, elles avaient augmenté environ 50 % .

VIII

En ce qui concerne la vie économique, on a essayé d'autre part dans ce travail de comprendre le mécanisme des corporations, c'est-à-dire des associations d'artisans (ehl-i hırfet) groupés en vue de régler leur profession et de défendre leurs intérêts. Les artisans étaient dans l'embarras parce que les impôts extraordinaires (avâriz-ı divâniyye) prélevés auparavant en cas de guerre étaient devenus des obligations que l'on devait payer annuellement. Pourtant les revenus qui provenaient de certains secteurs des activités économiques, par exemple ceux des muqata'a, avaient diminué en une proportion importante par rapport au XVIe siècle.

Nous pouvons dire en conclusion que les résultats de l'analyse des registres tribunaux nous montrent clairement les changements socio-économiques et administratifs dans la région broussienne au début de la deuxième moitié du XVIIe.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
İÇİNDEKİLER.....	IX
ÖNSÖZ.....	XII
GİRİŞ.....	XIV
BİRİNCİ BÖLÜM: BURSA'NIN FİZİKİ YAPISI	
1- Bursa Kaleleri.....	4
2- Mahalleler ve Yerleşim Durumu.....	7
3- Dini ve Sosyal Yapılar.....	11
4- Zenaat ve Ticaret Yerleri.....	14
İKİNCİ BÖLÜM: SOSYAL HAYAT	
1- Şehir Nüfusu.....	19
a. Öğretim Elemanları.....	21
b. Cami ve Mescit Görevlileri.....	26
c. Zâviye Görevlileri.....	31
d. Vakıf Yöneticileri ve Mürtezikası.....	35
e. Köleler.....	41
2- Aile Hayatı.....	47
a. Nikah Akdi ve Ailenin Kurulması.....	47
b. Mehir.....	49
c. Nafaka.....	52

d. Boşanma (Talâk).....	53
e. Vesâyet ve Nezâret.....	60
f. Çocukların Nafakası ve Kisve Bahâsı.....	62

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: İDARÎ HAYAT

A - GENEL OLARAK BURSA'NIN İDÂRÎ TAKSİMÂTI.....	66.
B - BURSA'DAKİ İDÂRÎ GÖREVLER.....	67
1- Sancak Beyliği.....	67
2- Kadılık.....	70
3-a. Kadı'nın Görevleri.....	74
b. Mahkemede Diğer Görevliler.....	76
c. Şehir Kethüdâsı.....	80
d. Şehir Subaşılığı.....	81
e. İhtisâb Ağalığı.....	84
f. Bursa Ağalığı (Yasakçıbaşılığı).....	88
g. Kethüdâyerilik.....	90

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: İKTİSÂDÎ HAYAT

A - ÜRETİM.....	94
1- Zirâî Üretim.....	94
2- Sınâî Üretim.....	95
B - TİCARET MALLARININ STANDARDİZASYONU.....	97
C - TİCARET MALLARININ PAZARLANMASI.....	98
D - DÜKKAN KİRALAMA VE MÜLK DÜKKANLAR.....	99
E - ESNAFIN ÇÖKÜŞÜ VE DÜKKAN SAYISI.....	102
F - DIŞ VE İÇ TİCARET.....	104
1- Dış Ticaret.....	105
2- İç Ticaret.....	107
G - BORÇ PARA TEDARİKİ.....	109
H - ESNAF TEŞKİLATI.....	113
1- Esnaf Kethüdâları.....	113
2- Keyyaller ve Vezzanlar.....	117
İ - TEDAVÜLDEKİ PARALAR VE FİYAT HAREKETLERİ.....	119
1- Tedâvüldeki Paralar.....	119
2- Yiyecek ve Eşya Fiyatları.....	122
3- İşçi Ücretleri.....	126
J - VERGİLER.....	129

XI

1- Mukata ^c alar.....	129
2- Cizyeler.....	138
3- Mensûh Zeâmet ve Tımarlardan Alınan Vergiler	140
4- Tekâlif-i Örfiye.....	141
SONUÇ.....	148
LÜGATÇE.....	150
KAYHAKÇA.....	157

EKLER

HARİTA I

HARİTA II

HARİTA III

HARİTA IV

Ö N S Ö Z

Bugün toplumların ayakta kalabilmesi için teknolojideki hızlı gelişmeye ayak uydurması gerektiği herkesçe kabul edilen bir gerçektir. Fakat bunu yaparken bir kültür erozyonuna uğramaması gerekir. Bunun için de kendi tarihini bütün yönleriyle tahlil ederek içinde yaşadığı kültürün bugünkü durumunun oluşmasına etki eden faktörleri ortaya koyması lâzımdır. Türkiye tarihinin bu tür lüzumlu olan kaynak gruplarından birini, bilindiği gibi Şer'îye sicilleri teşkil etmektedir. Gerçekten bu siciller, Osmanlı toplumunun muhtelif yönlerini aydınlatacak zengin veriler ihtiva etmektedir. Bu sebeple yüksek lisans tezi olarak, Şer'îye sicillerinden hareketle bir araştırma yapmayı uygun gördük. Konumuz, Şer'îye Sicillerine göre XVII. asrın ikinci yarısı başlarında Bursa'nın sosyo-ekonomik yapısıdır.

Bu incelemede asıl kaynağımızı, Bursa Arkeoloji Müzesi'nde bulunan B 130/345 ve B 132/347 nolu iki Şer'îye sicilli teşkil etmektedir. Çalışmamızda şu usûl takip edilmiştir.

XIII

Söz konusu defterler tamamen okunarak bütün belgeler değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Bir giriş ve dört bölümden oluşan tezimizin giriş bölümü kısaca defterlerin tanıtılmasına ayrılmıştır. Birinci bölümde şehrin fizikî yapısı, ikinci bölümde sosyal hayat, üçüncü bölümde idarî hayat, dördüncü bölümde ise iktisâdî hayat ele alınmış, son olarak da sonuç ve kaynakçaya yer verilmiştir.

Sicillere ait referanslar verilirken her defter bir büyük harf ile gösterilmiş ve her kayıt, varak ve belge numarasına göre verilmiştir. Bir dipnotta aynı defterin birden fazla belgesine atıf yapıldığı zaman defter numarası tekrar edilmeksizin sadece varak ve belge numaraları noktalı virgül ile ayrılarak gösterilmiştir.

Çalışmamız sırasında her türlü yardım ve desteklerini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Özkan İzgi'ye, ayrıca Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız'a, Yard. Doç. Dr. Hüseyin Algül'e, Yard. Doç. Dr. Osman Çetin'e, Arş. Grv. Mefail Hızlı'ya ve Müze müdürü Salih Kütük'e teşekkürü bir borç bilirim.

M. Asım YEDİYILDIZ

GİRİŞ

Bu araştırmanın esas kaynağını Bursa Arkeoloji Müzesi'nde bulunan B 130/345 ve B 132/347 numaralı defterler teşkil etmektedir. Bu iki defter 1066/1655-1069/1658 tarihleri arasında düzenlenmiş olup toplam 1227 belgeyi ihtiva etmektedir.

Dipnotlarda büyük harfle A olarak gösterilen B 130/345 numaralı defter 40x16 cm. ebadında olup 296 sahife, diğer defter ise büyük harfle B olarak gösterilmiş olup 40.5x15 cm. ebadında ve 78 sahifedir.

B 130/345 numaralı defter 93.varağın b yüzünden itibaren ters döndürölüp diğer başından yazılmaya devam edilmiştir. Bu kısımda genellikle fermanlar ve mektuplar yer almaktadır. Bu defterde 8b/2 ve 67a/2 nolu kayıtlar iptal edilmiş ve 69a, 136b, 148a nolu sahifeler boş bırakılmıştır. Her iki defter de deri ciltli olup üzerleri renkli kağıtla kaplanmış tır.

Bu iki defterin dışında bazı mukayeseler yapabilmek için dipnotlarda birer büyük harf ile gösterilmiş olan ve aşağıda

numaraları verilen sicillerden de istifade edilmiştir:

B 131/346 C
B 74/275 D
B 45/239 E
B 35/229 F
B 44/238 G
B 107/321 H
B 63/259 İ
B 66/266 K
B 53/247 M
B 107/321 N
B 103/316 O
B 148/364 Ö
B 119/333 P
B 61/256 R
B 175/391 S

Araştırmamızda o döneme ait seyahat eserlerine de bakılmaya çalışılmıştır. Bunlar arasında Evliya Çelebi ve Jean Thévenot'nun seyahatnameleri sayılabilir. Bunlara ilâveten şüphesiz , konumuzla doğrudan veya dolaylı ilgisi bulunan modern araştırmalardan da istifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM
BURSA'NIN FİZİKÎ YAPISI

T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

Uludağ"ın kuzey-batı eteğinde sahil dağlarının Marmara Denizi'nden ayırdığı bir ovanın güney kenarında, deniz seviyesinden 300 m. yükseklikte meyilli bir zeminde ve Gökdere ile Nilüfer nehirleri arasında kurulmuş olan Bursa, tarihî ve tabiî zenginlikleriyle Osmanlı İmparatorluğu'nun en muhteşem şehirlerinden biridir.

İklimi nemli ve suları bol olan Bursa, zeytin, dut ağaçları ve bağlarla kaplı bir bitki örtüsüne sahiptir¹.

Şehrin bugünkü adı, kendisine ilk çağlarda verilen Prusa isminin Türk şivesine uydurulmuş şeklidir. Prusa'nın Bithynia krallarından Prusias zamanında tesis edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Hatta onu, bu devirde mevcut diğer Prusa'lardan ayırmak için "Prusa ad Olympum" diye adlandırıldığı bilinmektedir. Ayrıca, Bursa'nın M.Ö. II. asır sonlarında II. Prusias'a iltica eden Annibal'in teşebbüsü ile kurulduğu da rivayetler arasındadır.

1. Darkot, 1970: III, 807-808 ;Üngör, 1959:129

Bursa, daha sonra sırasıyla Roma ve Bizans hâkimiyeti altına girmiş ve bu dönemlerde daima İznik ve Edincik arasında ikinci derecede bir öneme sahip olmuştur. Sonra, Süleyman Şah zamanında, Selçuklular ile Bizanslılar arasında el değiştiren Bursa, nihayet Orhan Gazi tarafından 726/1326'da fethe dilerek Osmanlı pâyitahtı haline getirilmiştir. Fetihten sonra ülkenin her tarafından ve hatta Horasan'dan gelen şeyhler, ahîler ve Türk oymaklarıyla Türkleşip İslâmlaşan Bursa, XIV. asır sonunda Anadolu'nun en büyük şehirlerinden biri oldu¹.

XV. ve XVI. yüzyıllarda Bursa, Avrupa ile Orta Asya ve Hindistan ile Arabistan arasında ticareti yapılan malların el değiştirdiği bir durak ve ipekli sanâyiin son derece gelişmiş bir merkezi durumuna gelmişti. Doğu'dan baharat ve kahve ithal eden Bursa, bunun karşılığında ipek, demir eşya, deri ve kereste ihraç ediyordu².

Edirne'nin başkent olmasıyla Bursa ikinci dereceye düştü³. XVI. asrın ilk yıllarında başlayan Celâlî isyanlarının IV. Mehmed (1648-1687) dönemine kadar devam etmesi, dış konjonktür şartlarının olumsuz etkileri, fiyat artışlarının meydana getirdiği malî bunalım, imparatorluğun genelinde olduğu gibi Bursa'nın da her bakımdan gerilemesine sebep oldu⁴.

Kısaca coğrafî konumunu ve tarihî seyrini belirtmeye çalıştığımız Bursa'nın, inceleyeceğimiz dönemdeki fizikî yapısı acaba nasıldı? Şimdi, asıl kaynağımızı teşkil eden Şer'îye

1. Yınanç, 1970:III,810

2. Shaw-Kural, 1983: I, 223.

3. İnalcık, 1951: 657; Yınanç, 1970:III,813

4. Kuban, 1968: 54-55.

sicillerindeki verilerden hareketle bu soruya cevap arayacağız.

Bilindiği gibi Osmanlı şehir yapısında eski Türk ve İslâm şehirlerine ait unsurları bir arada bulmak mümkündür¹. Şehir tarihi araştırmacılarına göre İslâm şehrinin üç temel unsuru vardır: Bunlar cami, pazar ve hamamdır. Orta Asya Türk şehir tipinde ise iç kale, şehristan ve rabat en önemli unsurları teşkil ederken² Osmanlı şehirlerinde genelde bu unsurlar, Ulucami (Cuma camii) ve bedesten ile yer değiştirmiştir³. Bursa ise kale, cami, hamam, pazar ve bedestenin hâkim olduğu bir müslüman-Türk şehri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şehrin temel fizikî unsurlarını belirledikten sonra, şimdi de bunları detaylı bir şekilde anlatmaya çalışalım.

1- Bursa Kaleleri

Fetihten önce asıl şehri meydana getiren Bursa'nın eski kalesi hakkında, incelediğimiz dönem için yeterli bir bilgiye sahip değiliz. Bu konudaki bilgilerimiz Türk seyyahı Evliya Çelebi ile Fransız seyyahı Jean Thévenot'ya dayanmaktadır.

Evliya Çelebi kaleyi şöyle tasvir etmektedir: "Kalenin ne zaman yapıldığı bilinmiyor. Kalenin temelleri yalçın kayalar üzerine kurulmuş olup şekli kareden uzuncadır. Uzunluğu doğudan batıya doğrudur. Üç tarafında hiç bir hendek yoktur. Pınarbaşı, Değirmenler Mahallesi, Leben Mahallesi tarafları derin hendektir. Zaman geçtikçe hendekler tamir edilmediğin-

1. Kuban, 1968: 54-55.

2. Ergenç, 1980: 105.

3. Tankud, 1973: 778.

den toprakla dolmuştur. Çevresi 10.000 adımdır. 6.000 bedeni, 67 kulesi ve 5 kapısı vardır. Güneye açılan kapıları Pınarbaşı ve Zindankapı, batıya açılanlar Kaplıca ve Balıkpazarı kapılarıdır"¹.

1655-1656'da Bursa'yı gezen J. Thévenot ise şehrin yarım fersahtan daha uzun olduğunu, etrafında surlar bulunmadığını belirterek kale hakkında şunları yazmaktadır: "Şehrin ortasında küçük bir tepe üzerinde hemen hemen şehrin diğer büyüklüğünde bir kale vardır. Duvarlarla çevrilmiştir ve burada herhangi bir Hristiyan'ın oturmasına izin verilmemektedir. Bu kale müstahkemdir ve şehrin her tarafından görülebildiği bir burcu vardır. Bu kale içinde Osmanlıların ilk sultanlarının sarayları bulunuyordu. Fakat şimdi tamamen tahrip olmuştur"².

İncelediğimiz defterlerden, kalenin bu dönemde savunmayı temin edecek derecede sağlam olduğu anlaşılmaktadır. Abaza Hasan Bursa'ya geldiğinde, onu destekleyenler arasında Câmî-i Kebir imamı da bulunuyordu. Bu ve bir kısım imam ve hatipler, kaleyi muhafaza ile görevli mütesellime gelip kalenin kapılarını açmasını istemişlerdi. İstedikleri yerine getirilmezse Hasan'ın kaleyi teslim alacağı, kadın ve çocukları esir edeceği tehdidini savürmüşlardı³. Buradan hareketle kalenin müstahkem olduğunu ve isyancıların taarruzlarından korunmak için sağlam tutulduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

1. Evliya Çelebi, 1975:I-II, 361-362.

2. Thévenot, 1978: 211-212.

3. B 23a/1 :Abaza Hasan Paşa isyan ettiği sırada Halep livasının sancak beyidir. Shaw 1983:I, 290.

Kale içinde sicillerde adı geçen onbeş mahalle vardır: Bunlar; Manastır, Ortapazar (Tefsirhan), Veled-i Hâlvâyî, Veled-i Yaniç, Alâüddin Bey, Sa'di Fakih, İsa Bey, Darphane, Yerkapı, Zindankapı, Tekke Mescid, Molla Gürânî, Şeyh Paşa, Hisar, Cami-i Kal'a mahalleleridir. Halbuki Evliya Çelebi, Hisar içinde yedi mahalle olduğunu belirtmektedir¹.

Bu hisardan başka bir de aşağı kaleden söz edilmektedir. Orhan Gazi tarafından yaptırılan bu kalenin, şehrin genişlemesiyle yıkıldığı ve taşlarının Ulucami inşaatında kullanıldığı bilinmektedir².

Bu son kaleden başka Evliya Çelebi başka bir "Aşağı Kale"den daha bahsetmektedir³. Bursa Kütüğü adlı eserde, bu kalenin 1607'de Karayazıcı, Kalenderoğlu, Deli Hasan, Cennetoğlu gibi eşkıyaların Bursa'ya zarar vermesi üzerine, Tatarlar Köprüsü'nden Şhreküstü'ye, oradan Yeşil, Setbaşı ve diğer mahalleler ile çarşıları da kuşatacak şekilde şehrin üç tarafına büyük bir duvar çekildiği ve bu kalenin en meşhur kapılarının Tatarlar, Hasan Paşa, Filâdar kapıları olduğu belirtilmektedir⁴. Gerçekten de sicillerimizde geçen bir belge, bu kalenin varlığına işaret etmektedir. Kalenin doğu tarafındaki Tatarlar Kapısı'nın bevvalı olan Ali adındaki zatın ölmesi üzerine, bu kapıya Mustafa isminde biri, yevmî bir akçe ile kapıcı tayin edilmişti⁵. Belgede geçen Tatarlar Kapısı'nın bu kaleye ait olduğu açıkça görülmektedir.

1. Evliya Çelebi, 1975, I-II, 362; A 36a/3.

2. Kepecioğlu : III, 36.

3. Evliya Çelebi, 1975: I-II, 361.

4. Kepecioğlu : III, 36.

5. A 131a/4.

2- Mahalleler ve Yerleşim Durumu

Osmanlı şehrinin sosyal ve fizikî bir birimi olan mahalle, biribirlerini tanıyan, bir ölçüde biribirlerinin davranışlarından sorumlu ve sosyal dayanışma içinde bulunan kişilerden müteşekkil bir topluluğun yaşadığı yerdir¹.

İslâm ve diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi mahallelere ayrılma özelliği Bursa için de geçerlidir. Mahallelerin merkezini genellikle mescitler teşkil etmekteydi. Her mahalleyi diğerinden ayıran mahalle kapıları mevcuttu.

XVII. asrın ikinci yarısı başlarında Bursa'da kaç mahalle olduğunu kesin olarak bilemiyoruz. Ancak Neşet Köseoğlu, XV ve XVI. asırlara ait sicillerden hareketle hazırladığı Tarihte Bursa Mahalleleri adlı eserinde 274 mahalle ismi tespit etmiştir². Evliya Çelebi'ye göre bu rakam 200'dür³. İncelediğimiz defterlerde ise 154 mahallenin ismi geçmektedir.

Bu mahallerden büyük bir kısmının XIV. asırda kurulmuş olduğu söylenebilir. Çünkü bunlardan birçoğu, kurucuları olduğunu tahmin ettiğimiz Molla Fenârî, Molla Gürânî, Hoca Yunus, Ali Paşa, Ahmed Paşa, Ivaz Paşa gibi XIV. yüzyıl devlet ve din adamlarının adlarını taşımaktadır.

Aşağıda tablo I'de görüleceği üzere, mahalle adlarının % 26.48'ini, Abdal Mehmet, Azep Bey, Arap Mehmet, Ahmet Dâî gibi şahıs adları; % 28.73'ünü Kara Şeyh, Hoca Yunus, Yeşil İmaret, Alaca Mescit, Cami-i Kebir, Bayram Yeri, Tefsirhan

1. Ergenç, 1980: 104.

2. Köseoğlu, 1946.

3. Evliya Çelebi, 1975:I-II,362.

gibi şeyh, hoca sıfatlarını taşıyan kişiler ile, cami, mes-
cit gibi mabed ve dinî bayramların icra edildiği yer adla-
rı; % 18.06'sını Atpazarı, Bâzâr-ı Milh (Tuzpazarı) ve Deb-
bağlar gibi bir ticaret malının pazarlandığı yerler ile aynı
iş yapan esnafın oturduğu yer adları veya İğnecizâde, Nal-
bantzâde gibi mesleklerine nisbetle isimlendirilen kişi ad-
ları; % 13.83'ünü coğrafi isimler; % 3.47'sini Araplar ve
Yahudiler gibi etnik menşeli isimler teşkil etmektedir.
% 9.43'ünün adı ise başka sebeplere dayanmaktadır¹.

Mahalleler, daha önce de ifade edildiği gibi kaleler
ile kuşatılmıştı. Genellikle şehrin merkezinde bulunan Bedes-
ten ve Ulucami çevresinde yer almışlardı. Ticaret yerlerini
Bedesten ve etrafındaki hanlar oluşturmaktaydı. Bu bölgeler
yerleşim birimlerinden ayrıydılar. Kahvehâne ve kârhâne gibi
işyerleri ikâmet alanı içerisinde bulunabilmekteydi². Diğer
Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi³ Bursa'da da yalnız müslim
ve gayr-i müslimlerin oturdukları mahallelerden başka karışık
mahalleler de vardı. Nitekim Ahmet Paşa, Ali Paşa, Cafer Ho-
ca, Gazi Hüdâvendigâr, Hayreddin Paşa gibi mahallelerde tama-
men müslümanlar; Çatalfırın mevkiinde bulunan Yahudiler Ma-
hallesinde sadece yahudiler otururken, Karamanî, Kayabaşı,
Demirkapı, Alaca Hırka, İshak Paşa, Halvâî, Veled-i Harrat,
Mantıcı, Setbaşı, Balık Pazarı, Kaygan, Yahşi Bey ve Kara
Ağaç mahallelerinde müslim ve gayr-i müslim bir arada oturu-
yordu⁴. Evliya Çelebi'ye göre sadece aşağı şehirde 176 müslüman,

1. Tablo I'e bakınız.

2. B 1a/3.

3. Mantran, 1986: I, 41.

4. A 59b/3; 61b/1; 44b/2,3; 88b/2; 68a/4; 73b/1; 37a/2.

TABLO I

BURSA MAHALLE İSİMLERİ

Şeyh, seyyid vb. ünvan alanlar	Hacı, hoca, mol- la vb. ünvan alanlar	Mescit, cami, tekke vb. yer- lerin isimle- rini alanlar	Coğrafi yer isimleri
Baba Zâkir Kara Şeyh Seyyidli Şeyh Paşa Şeyh Kızı Şeyh Hamid Alacahırka Şeyh Konevî	el-Hac Pûş Arab Mehmed Karamânî Hoca Alizâde Hacı Baba Hacı İskender Hoca Yakub Hacı İlyas Hoca Sevinç Hızır Hoca Yunus Hacı Paşa Koca Nâib Kocazâde Mecnun Dede Şeker Hoca Hacılar Uçkozlar Tayyib Hoca Hoca Mis (?) Molla Gürânî Molla Fenârî Cafer Hoca	Alaca Mescid Cami-i Kale Cami-i Kebir Hisar Camii İmaret-i İsabey Namazgâh Tekke Mescid Tekke Cedid Yeşil İmaret Muradiye Bayram yeri Tefsirhan Manastır	Çekirge Çeltik Çukur Çınarlı Fenarlı Elmalık Elmas Havuz İncirlice Karaağaç Kayabaşı Kurşunlu Kaygan Meydancık Maksem Ortabağlar Pınarbaşı Setbaşı Zağferanlık Çardak Pülbül Demirkapı Zindankapı
% 5.8	% 14.6	% 7.09	% 13.5

TABLO I

Şahıs ismi	Ticarî	Etnik Menşeli isimler	Diğer sebepler
Akbıyık Ahmed Paşa Abdal Mehmed Azeb Bey Ali Paşa Arab Mehmed Adanalızâde Alâüddin Bey Ahmed Dâî Bezcioglu Bayezid Han Bedreddin Çoban Bey Çakır Ağa Çıkrıkçioğlu Doğan Bey Davud Efendi Dâye Hatun Duhter-i Şeref Abdullah Bey Elvan Bey Emir Sultan Ebu İshak Ebu Şahme Fazlı Paşa Feyzullah Hüdâvendigâr Hamza Bey Hasan Paşa Hayreddin Paşa İshak Paşa İbrahim Paşa İshak Şah İvaz Paşa Kurdoğlu Kız Yakub Kademerî Nasuh Paşa	Atpazarı Tuzpazarı Debbağlar Habbaz Hamza Hoşkadem Makramevî İğnecizâde Kasab Hüseyin Kirişçi kızı Kiremitçi kızı Kapucuzâde Kefen iğne Kazzazoğlu Mes'ud Makramevî Mantıcı Mücellidî Nalbantzâde Sımkeş Simitçi Veled-i Harîr Veled-i Mizan Yeni Bezzaz Halvaî Yeni Pazar İstabl-ı Payezid Darphane Canbazlar	Araplar Tatarlar Yahudiler Çelebiler Eşrefîler	Altıparmak Bilecik Köşeler Karakedi Karamazak Sağrıçı Sungur Şehreküstü Fışkırık Avdancık Filboz Sible İnceğizler Kanıberler Kepezler
% 26.4	% 18.06	% 3.22	% 9.6

7 Ermeni, 9 Rum, 6 Yahudi, 1 Kıbtî, 1 Miskinler mahallesi vardı¹.

3- Dinî ve Sosyal Yapılar

Osmanlı şehirleri arasında Bursa, cami ve mescitlerinin çokluğu ve güzelliği ile dikkati çekenlerden biridir. Bugün bile söz konusu cami ve mescitlerin çoğu ayaktaadır. Orhan Gazi, Yıldırım, Ulucami, Murad-ı Hüdâvendigâr (I. Murad), Muradiye (II. Murat) ve Yeşil bunların en büyüklerini teşkil etmektedir.

İncelediğimiz dönemde Bursa'nın hemen hemen her mahallesinin bir camii veya mescidi vardı. Defterlerde bunların 57 tanesinin adı geçmektedir². Şüphesiz şehirdeki cami ve mescitlerin sayısı çok daha fazladır. Zira Evliya Çelebi'ye göre bu dönemde 1040³, Thévenot'ya göre de 200 cami ve mescit bulunmaktaydı⁴. Seyyahların verdikleri bu farklı rakamların hangisinin doğru olduğu hususunda kesin bir şey söylememize delil olacak verilerimiz maalesef yoktur. Sadece elde edilen 57 rakamına dayanarak Thévenot'nun verdiği 200 rakamının gerçeklere daha uygun olduğunu söylemek mümkündür.

Tablo II'de görüleceği üzere, Bursa'da tespit edilen 57 cami ve mescitten % 50.75'i kurucularının, % 47.25'i bulunduğu mahalle veya bölgenin adını taşımaktadır. % 1.75'i-nin isminin menşei ise başka sebeplere dayanmaktadır.

Bu abidevî camilerin hemen yanıbaşlarında imaretler,

-
1. Evliya Çelebi, 1975:I-II,362.
 2. Bu cami ve mescitlerin şehirdeki dağılımı için bk. Harita I . Burada 8 mescidin yeri bulunamamıştır.
 3. Evliya Çelebi, 1975:I-II,362.
 4. Thévenot, 1978: 211.

TABLO II

CAMİ ve MESCİDLER

Şahıs adı	Mahalle adı	Diğer sebepler
Hüdâvendigâr Emir Sultan Sultan Orhan Ali Paşa Hasan Efendi Umur Bey Ramazan Çelebi Çelebizâde Mehmed Efendi Adanalızâde Bedruddin Ebu İshak Timurtaş Gülçiçek Hatun İnebey Gökderelizâde Cafer Ahmed Paşa Hacı Yakub Seyyid Mehmed el-Buhârî Hoca Mis (?) Hoca Efendi Bayezid Paşa Yarı Bey (?) Abdal Mehmed Sultan Mehmed Kirişçi Kızı Abdülmü'min Sinan Bey Birader Efendi	Setbaşı Simkeş Kaygan At Pazarı Tahtalı (Sivasîler) Baba Zâkir Enarlı Tekke İğnecizâde Veled-i Harrat Karamazak Tatarlar Yerkapu Yeni Pazar Kara Şeyh Manastır Kademerî Dâye Hatun Veled-i Harîr Fıskırık Kazzazoğlu Tefsirhan Maksem Yeni Bezzaz Nalbantzâde Simitçi Alaca Mescid	Dinlendi
% 50.75	% 47.25	% 1.75.

medreseler ve mektepler yer almaktaydı. Bunlar arasında sosyal ve dinî fonksiyonu bulunan imaretlerin en büyüklerini oluşturanlar, Orhan Gazi, Murad-ı Hüdâvendigâr, Yıldırım Bayezid ve Sultan Mehmed Çelebi tarafından yaptırılanlardır¹. Öte yandan incelediğimiz defterlerde 21 medrese tespit edilmiştir². Bunların birçoğu sultanlar tarafından kurulmuştur. Orhan Gazi (Manastır), Murad-ı Hüdâvendigâr, Yıldırım ve Yeşil (Sultâniye) bunlar arasında en önemlileridir. Defterlerde adı geçen altı muallimhane ve mektep vardır. Bunlar genellikle kurucularının isimlerini taşımaktadır. Bunlardan dördünün yerini tespit etmiş bulunuyoruz³.

Bursa'da dinî yapıları anlatırken zaviye ve tekkeleri de unutmamak gerekir. Sosyal yönüne ileride değineceğimiz bu kuruluşlardan sekiz tanesinin adı belgelerimizde yer almaktadır. Mevlevîhane, Mîrbüdelâ Zaviyesi, Erzincânî Tekkesi, Şeyh Yakup Efendi Zaviyesi, Yoğurtlu Dede Zaviyesi, Bahri Dede Zaviyesi, Şeyh Kasım Subaşı Zaviyesi ve Güreşçiler Tekkesi bunlar arasındadır⁴. Bunlardan sadece birinin yeri haritada gösterilememiştir.

Anıt mezarlar olarak tarif edebileceğimiz ve genelde camilerin yanında bulunan türbeleri de zikretmek gerekir. Defterlerimizde tespit edebildiğimiz türbeler şunlardır: Gazi Timurtaş, Emir Sultan ve Şirin Hatun⁵.

-
1. İmaretlerin şehirdeki dağılımı için bk. Harita
 2. Harita I 'e bakınız.
 3. Harita I 'e bakınız.
 4. Harita II'e bakınız.
 5. Harita III'e bakınız.

4- Zenaat ve Ticaret Yerleri

Ankara, Konya ve Sivas şehirlerinde¹ olduğu gibi Bursa'da da şehrin merkezini bedesten oluşturmakta ve bedestene açılan sokaklardan her birinde değişik esnafa ait dükkanlar yer almaktaydı. Her meslek grubunun yerleştiği sokağa onun adı verilmişti: Terekeciler, Lüleçiler Çarşısı gibi...

Bedesten'in hemen güneyindeki cadde her türlü malın alınıp satıldığı ve "sûk-i sultanî" de denilen Uzunçarşı'yı oluşturmaktaydı. Bedesten'in çevresinde, Uzunçarşı'nın güney ve kuzeyinde her birinde belirli malların satıldığı hanlar bulunmaktaydı. Defterlerimizde şu hanlarla karşılaştık: Kaplıkaya, Han-ı Cedid, Pirinç Hanı, Yoğurt Hanı, Emir Hanı, Aksu Hanı, Mahmut Paşa Hanı, Tuz Hanı, Kiremitçi Hanı ve Sımkeş Hanı².

Şehrin diğer yapı unsurlarından biri de hamamlardır. Bursa, diğer Osmanlı şehirlerine nisbetle bu yönden de çok şanslıdır. Özellikle Çekirge kaplıcaları meşhurdur. Bugün bunların birçoğu hâlâ hizmet vermektedir. Defterlerimizde adı geçen hamamlar da şunlardır: Şengül Hamamı, Kiremitçi Hamamı, Akça Hamamı (Bekâr Hamamı) ve Yeni Kaplıca³.

Burada belirtilmesi gereken ticaret alanlarından bir diğeri pazarlardır. Bu pazarların bir kısmı sürekli faaliyet gösterirken bazıları belirli günlerde hizmet vermekteydi. Tuz Pazarı, At Pazarı, Tavuk Pazarı devamlı pazarlar olup Cumartesi Pazarı sadece cumartesi günlerinde kuruluyordu.

1. Ergenç, 1980: 106; Demirel, 1987: 24.

2. Harita IV 'e bakınız.

3. Harita I 'e bakınız.

Debbağhaneler ise, şehre koku yayılmaması için Yeni Kaplıca'nın kuzey-doğusunda şehrin varoşunda bulunuyordu.

Şehrin fizikî yapısını tasvir ederken mesken olarak kullanılan ve "menzil" denen evlerin ve hükümdarın sarayının da anlatılması gerekir.

Kale içindeki, sultanların ikâmetine tahsis edilen saray, Thévenot'nun belirttiğine göre oturulamayacak bir durumda idi¹. Bu tespit 25 Zilka'de 1070/2 Ağustos 1659 tarihli bir belge² ile de doğrulanmaktadır. Belgede ifade edildiğine göre , eşkiyayı takip etmek amacıyla Bursa'ya gelecek olan IV. Mehmed'in kalabilmesi için yeniden bir saray inşasına başlanılmış ve Harrem Kapısı tarafından Selçuk Hatun vakfına ait 13 oda bu sebeple saray için istimlâk edilmişti. Şayet eski saray oturulacak bir durumda olsaydı, yeniden bir saray inşasına gerek kalmazdı. Ancak bu son sarayın nerede yapıldığını bilemiyoruz.

Şehrin evlerine gelince; genelde iki katlı olarak inşa edilen bu evler ahşap olup bahçe duvarları ile çevriliydi.

Evler inşa edilirken ocak için tuğla, çatı örtüsü için kiremit, döşeme için tahta, pencereler için demir, bahçe duvarları için de taş kullanılıyordu³.

Bu evlerde genellikle şu bölümler bulunmaktaydı: Mutfak, beyt-i süflâ (alt kat odası), beyt-i ulyâ (üst kat odası), fı-

1. Thévenot, 1978: 211-212.

2. B 65b/1. Bu sicil kaydına göre, istimlâki emredilen Selçuk Hatun vakfı odalarının günlük kirası 15 akçeydi. Bu 15 akçe aynı vakfın hizmetlilerine verilmekteydi. İstimlâk hadisesinden sonra hizmetlilerin ücretlerini mizan-ı harîr mukataasından almaları kararlaştırıldı.

3. A 42a/2.

rın, serdâb (zîr-i zemin bodrum kat), sofa, kenif (tuvalet), selâmlık veya bekârhane, ambar veya kiler, çardak, sundurma ve bazı evlerde kârhane denilen imâlât atölyeleri¹.

Evlerin bölümleri sahiplerinin ekonomik ve sosyal durumlarına göre değişiklik arzietmekteydi. Bu evlerin birçoğunun önünde bahçe ve içinde meyveli ve meyvesiz ağaçlar bulunmaktaydı. Evlerin bahçelerinde genellikle havuz (hâbiye-i mâ-i cârî) veya bir su kuyusu da mevcuttu. Bu evlerden bazılarının yanında ahır ve samanlık yer alıyordu².

Yukarıda zikrettiklerimizin dışında Bursa'da mesken türlerinden birini de menziller teşkil ediyordu. Dâhiliye ve hâriciye olmak üzere iki bölümü bulunan bu evlerin iç kısmında iki beyt-i süflâ, bir beyt-i ulyâ, gurfe (oda), sofa, hâbiye-i mâ-i cârî vardı. Çevresi ağaçlarla kaplıydı. Dış kısmında ise bir beyt-i ulyâ, bir ahır ve fırın mevcuttu³. Bu tip menzil veya konakların dâhiliyesinde bazen cihannümâ denilen bir beyt-i ulyâ, bir oda, hamam ve kütüphane yer alıyordu⁴.

Defterlerimizde yer alan menzil satışlarına dair kayıtlardan anlaşıldığına göre, mahalle arasındaki sokaklar dardı. Bunların bir ucu kapalı olduğu için çıkmaz sokak niteliğindedi. Bu sebeple "tarîk-i has" diye adlandırılıyordu. Bu sokaklar kaldırım taşları ile döşeliydi⁵.

Şehirde şuurlu bir imar planının uygulanmadığı anlaşılı-

1. A 22a/2; 63b/2; 30a/3; 40b/3; 70a/4; 70b/2; 85b/5; 5a/1.

2. A 42a/2; 56b/2; B 21b/1; 25b/4; 36a/3.

3. A 42a/2; 42b/1.

4. A 83a/1.

5. A 11a/3.

yor. Evler bazen birbirleriyle o kadar iç içeydi ki, birinin damından akan suyun diğerinin temeline zarar vermesi şikâyetlere yol açmaktaydı¹.

Bu arada şehrin genel fizikî görünümünü tasvir ederken, şüphesiz Bursa'nın çeşmelerinden de söz etmek yerinde olacaktır. Hemen her caminin önünde bir şadırvan ve sebil vardı. Bunlardan en önemlileri, Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi tarafından yaptırılan ve halk arasında "Müftü Suyu" adıyla şöhret bulan bu çeşmelerin sayısı kırka varmıştı².

1. A 48a/1.

2. A 18ab. Bu belge Abdülaziz Efendi'nin vakfiyesidir. Bu vakfiye F. Orhan Köprülü tarafından bu belge kaynak gösterilerek neşredilmiştir. Bk. Köprülü 1947: XI, 41: 137.

İ K İ N C İ B Ö L Ü M
S O S Y A L H A Y A T

Birinci bölümde genel olarak fizikî yapısını tasvir etmeye çalıştığımız Bursa'nın nüfus miktarı ve bu nüfusu meydana getiren unsurları bu bölümde incelemeye çalışacağız.

1- Şehir Nüfusu

Öncelikle, nüfusa dair kaynaklarımızın sadece avârizhanelerini gösteren belgelerden ibaret olduğunu belirtmemiz gerekir. Ancak yalnız bunlardan hareketle de bir nüfus tesbiti yapmak isabetli olmayabilir. Dolayısıyla burada vereceğimiz bilgiler tahminî rakamlar olarak düşünülmelidir.

H. İnalçık, XV. yüzyılda Bursa'da 5.000 avârizhanesi bulunduğunu belirterek, bu verilerden hareketle şehrin nüfusunun 40-50 bin civarında olabileceğini ileri sürer¹. XVI. asrın ikinci yarısında Bursa'da 12.852 gerçek hane vardı². Eğer her hanede beş nüfus kabul edilecek olursa, şehrin bu dönemdeki

1. İnalçık 1960: XXIV, 93: 45.

2. Albert 1958: 3.

nüfusu 64.260 olarak tahmin edilebilir.

XVII. asrın ikinci yarısı başlarında avârizhanelerinin 2.381'e düştüğünü görüyoruz¹. Bu düşüşün sebebi gerçekten bir nüfus azalması mıdır? Yoksa başka faktörler de söz konusu mudur? Bu sorulara kesin cevaplar verememekle birlikte bazı tahminlerde bulunmak mümkündür.

Bu cümleden olmak üzere, özellikle XVI. yüzyıl sonlarından itibaren XVII. asır ortalarına kadar Celâlî isyanları Bursa'ya büyük zararlar vermiştir. Can güvenliği sebebiyle halkın bir kısmı şehri terketmişler, geri kalanları da iktisâdî açıdan fakir düşmüşlerdi². Öyle ki, artan avâriz vergisini karşılayamayan mahallelerin halkı İstanbul'a müracaat ederek avârizhâne sayısının düşürülmesini istiyorlardı. Mese-lâ, Şeyhpaşa Mahallesi sakinleri sundukları bir arzda: "fakîru'l-hâl" olduklarını belirtiyor ve mahallelerine ait 15 avârizhânesinin 10'a indirilmesini istiyorlardı. Nitekim bu istekleri İstanbul tarafından kabul edilmişti³.

Söz konusu belge ile, 8 Rebiülevvel 1034/ 19 Aralık 1624 tarihinde aynı şekilde, Veled-i Saray Mahallesi 11'den 7'ye, Abdal Mehmed Mahallesi 35'den 25'e ve 25'den 21'e, Hacı Sevinç Mahallesi 7'den 3'e, Hoşkadem Mahallesi 19'dan 13'ye, Karaşeyh Mahallesi 27'den 25'e, Hacı Yakub Mahallesi ise 25'den 17'ye düşmüştü⁴.

1. A 75a/3.

2. Kepecioğlu : I,184: Emir Sultan ve Ulucami vakıflarının kâtibi ve Halvâî Mescidi imamı Asımî Efendi, Abaza Hasan isyanı sebebiyle şehri terkeden Bursalılara üzülmüş ve münzevî bir hayata çekilmişti.

3. G 154b/1.

4. G 115a/1; 161a/1,2; 158b/1; 160b/1;162a/2; 169a/1.

Bu durum incelediğimiz dönem için de geçerlidir. Mesele, Abdal Mehmed Mahallesi 25 avârizhâneye sahip iken, yaptıkları müracaat üzerine bu sayı 21'e düşürülmüştü¹.

O halde avârizhânelerinin azalmasında ekonomik faktör önemli bir rol oynamıştır. 2.381 rakamından hareketle gerçek hâne sayısını tespit etmek mümkün değildir. Fakat başka verileri de hesaba katarak asgari bir nüfus tahmin edilebilir. Bu tahmin için çözülmesi gereken bir diğer mesele de, bir avârizhânesinin kaç gerçek hânedan teşekkül ettiği. Bu konuda değişmez bir rakam yoktur. Avârizhâneleri genelde 3-15 gerçek hânedan oluşuyordu. Gerçekten Bursa'da da 1092/1681 tarihinde Umurbey Mahallesi, her beş gerçek hâne bir avârizhânesi olmak üzere 20 avârizhânesi olarak belirlenmişti. Bu mahallede 33'ü gayr-i müslim, 67'si müslim olmak üzere 100 gerçek hâne mevcuttu².

Bu verilerden hareketle, avârizhânesinin alt sınırını beş, üst sınırını da onbeş farzederek, incelediğimiz dönemde Bursa'daki 2.381 avârizhânesini bu iki rakamla çarptıktan sonra ortalamasını aldığımızda şehrin tahmini gerçek hâne sayısı ortaya çıkar. Böylece bu işlemler sonucunda Bursa'da 23.810 gerçek hane olduğu tespit edilebilir.

Her gerçek hanenin beş nüfustan müteşekkil olduğu varsayılırsa, XVII. asrın ikinci yarısı başlarında Bursa'da 119.050 kişinin yaşadığı söylenebilir. Bu rakam Evliya Çelebi'yi doğrular niteliktedir. Çünkü o, Bursa'da 25.000 hanenin

1. N 29a/1. 5 Cemaziyelahir 1092/ 24 Mayıs 1681.

2. N 29a/1.

bulunduğunu yazar¹. Bunu beş rakamı ile çarptığımızda Bursa'nın nüfusu, tahmini 125.000 olarak ortaya çıkar. Görüldüğü gibi Evliya Çelebi ile bizim verdiğimiz tahmini rakam birbirine oldukça yakındır.

Tahmini olarak bulduğumuz mutlak nüfusu meydana getiren unsurları, dinî ve iktisâdî kriterlere göre tasnife tâbi tutup incelemek mümkündür. Ancak biz, incelediğimiz defterlerde hakkında yeterli bilgi bulamadığımız halk gruplarını bir tarafa bırakarak belgelerimizin izin verdiği ölçüde muhtelif meslek gruplarını ele almak istiyoruz. Bunlara ilâveten bir de köleler sınıfına da yer vereceğiz. Hemen şunu da belirtelim ki, bütün bu unsurların mutlak nüfusa oranını bilemiyoruz. Hakkında malumat elde edebildiğimiz meslek grupları şunlardır: Öğretim elemanları (müderrisler ve muallimler), cami görevlileri (imam, hatip ve müezzinler), zaviye ve türbe görevlileri, vakıf yöneticileri ve mürtezikası, köleler.

a. Öğretim Elemanları

Toplumda sosyal statü bakımından müderrisler, en önemli mevkîi işgal ediyordu. Defterlerde bunlardan 46 tanesi tespit edilmiştir².

Bilindiği gibi müderrisler şeyhülislâmın mektubuyla ve padişahın beratıyla atanmaktaydı. Bu dönemde de, Yıldırım Medresesi'ne Mevlânâ Seyyid Ahmed, sahn pâyesiyle, Molla Fenârî Medresesi'ne 40 akçe müderrislikten mazul İlâhîzâde Mevlânâ Seyyid Ahmed Efendi, hariç elli pâyesiyle, Vâiziyye Medresesi'-

1. Evliya Çelebi 1975: I-II, 360,362: İçkalede 2.000 ev, aşağı şehirde de 23.000 evden söz eder.

2. Bk. Tablo III.

ne Leysîzâde müderrisi Mevlânâ Ahmed Efendi, Orhan Medresesi'ne mazul Mevlânâ Seyyid Ahmed Efendi bu şekilde tayin edilmişti¹.

Müderrislerin bazısı, meselâ Hüsreviyye müderrisi Musli Efendi gibi terfi edebiliyordu. Musli Efendi "hâriç elli" pâyesi ile görev yaparken "dâhil elli" pâyesine yükseltilmişti².

Emekliye ayrılan müderrislere, emeklilik maaşı yerine bazı medreseler "ber vech-i tekâüd" veya "buk'alık"³ olarak veriliyordu. 40 akçe müderrislikten mazul Şeyh Mehmed Efendi'ye Erzincânî Dâru'l-Hadis'i "buk'alık", Peri Peyker Medresesinden mazul Hüseyin Efendi'ye Çekirge Medresesi "ber vech-i tekâüd" şeklinde tevcih edilmişti⁴. Ayrıca Hüseyin Efendi, Çekirge hamamcısı olarak da tayin edilmişti⁵.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere müderrislerin maaşları "pâyeleri" yükseltilerek artırılmaktaydı. Zaten müderrislerin ücretleri vakfiye şartlarında belirleniyordu. Bunun üzerinde maaşlarına zam yapmak söz konusu değildi. Ancak artan hayat pahalılığı karşısında müderrislerin hayat standardı da düşüyordu. Bu durum karşısında bazı müderrisler, bir vakfın cibâyet, nezâret vb. gibi görevlerini padişah beratıyla üstlenerek maaşlarını artırmaya çalışıyorlardı. Nitekim Hamza-bey Medresesi'nde müderris olan Mahmud, vâkıfın şartı gereği yevmî 27 akçe alırken, medrese ellili hale getirilerek maaşı

1. A 1a/2,3,5; 1b/3,7.

2. A 148b/1.

3. Buk'a: Lügatcilere göre civarındaki yerlerden herhangi bir suretle bir ayrılığı olan bir arazi parçası manasına gelmektedir. bk. Hartman, 1970:II, 710

4. A 1b/5; 148b/3

5. A 148b/5

yükseltilmiş, ancak o buna kanaat etmeyip adı geçen vakfın nezâret, cibâyet ve kitâbetini de padişah beratıyla üzerine almıştı. Böylece vakfı tamamen eline geçiren Mahmud'un vakıf görevlilerinin (mürtezika) maaşlarını vermemesi, imareti işletmeyip vakıf gelirlerini tamamen kendi cebine indirmesi, mütevellî, mürtezika ve mahalle ahalisinin şikayetlerine sebep olmuştu. Kadının söz konusu şikayeti İstanbul'a bildirmesi üzerine gelen fermanda, durumun araştırılması isteniyor ve şikayetin doğruluğu tespit edilirse adı geçeninin derhal görevden men edilmesi emrediliyordu¹.

Hiç şüphesiz müderrisin bu şekilde hareket etmesi, bir taraftan onun toplum içindeki itibarının düşmesine ve diğer taraftan aynı anda uhdesinde birkaç görevi bulundurması sebebiyle öğreticilik görevini tam olarak yerine getirememesine ve bundan dolayı eğitim ve öğretimin kalitesinin düşmesine yol açacaktı.

Eğitim-öğretim sınıfını anlatırken sıbyan mektebi muallimlerini de unutmamak gerekir. Tayinleri beratla yapılan bu muallimlerden Zeyrekzâde Mektebi muallimi yevmî 7 akçe, Kademeri Mahallesi muallimi yevmî 2 akçe alıyorlardı. Ayrıca bazı muallimler mahalle mescidinde imamlık görevini de yürütüyorlardı².

Muallimlerin görev sürelerinin sınırlandırılmadığı ve Zeyrekzâde muallimi Mehmed yaşlılığı sebebiyle görevden ayrılınca yerine oğlu Hasan'ın geçmesinde olduğu gibi muallimliğin

1. A 41b/2 Evâhir-i Ramazan 1066/ 12-22 Temmuz 1655.

2. A 5a/6; 100a/2; 146a/3; B 24a/1; 38a/1.

Müderrişler	Medreseleri
Mahmud oğlu Ahmed Efendi Gökderelizâde Şeyhî Efendi Bostanzâde Mehmed oğlu Sunullah Efendi Mehmed Efendi oğlu Ahmed Efendi Mehmed oğlu Abdullah Efendi İbrahim oğlu İshak Efendi Acem Mehmed Efendi Mehmed Efendi (Atâzâde) Abdülcebbar oğlu Musli Efendi Kara İbrahim Efendi Abdülaziz Efendi Bünyad oğlu Mehmed Efendi Ahmed oğlu Şeyh Mehmed Efendi Çavuşzâde Mustafa Efendi Hasan Efendi Abdullah Efendi Yusuf oğlu Ali Efendi Abdullah oğlu İbrahim Efendi İsmail oğlu Fazlullah Efendi Kadı Mehmed Efendi Hacı Mustafa oğlu İbrahim Efendi Abdurrahim oğlu İbrahim Efendi Hâfız Efendi Mustafa Efendi Mustafa oğlu Sunullah Efendi İbrahim Efendi Muharrem oğlu Halil Efendi Seyyid Ahmed Efendi Ebubekir Efendi Mehmed oğlu Ahmed Efendi Abdülkâdir oğlu Receb Efendi Mehmed Bedi oğlu Nureddin Efendi Sunullah Çelebi Pür Kalemzâde Abdullah Efendi İbrahim oğlu İshak Efendi Sırrî Efendi Harczâde Mehmed Efendi Kadri Efendi Receb Efendi Mehmed oğlu Mehmed Efendi Hüseyin Efendi İlâhîzâde Seyyid Ahmed Efendi Ahmed Efendi Kemal Efendi Osman Çelebi Hacı Ali oğlu Sunullah	Hamza Bey İsa Bey Yıldırım Bayezid Molla Cedit Leysîzâde

babadan oğula geçtiğini görüyoruz¹.

b. Cami ve Mescit Görevlileri

Bursa cami ve mescitlerinde imam, müezzin, naathan, hatip, kayyım, cüzhan, şeyh ve ders-i âm gibi görevliler bulunmaktaydı.

Bu görevlilerden biri olan imam, sosyal statü bakımından toplumun ileri gelenlerinden sayılıyordu. Tayin beratlarından anlaşıldığına göre genellikle seyyid, halife veya efendi gibi ünvanlar taşıyorlardı².

İmamlar, kadı, vakıf nâzırı veya dârü's-saâde ağasının arzı ve beratla tayin oluyorlardı. Meselâ, Ali oğlu Ahmed adında biri kadının arzıyla Tatarlar Mescidi'ne imam olmuştu³.

Yeni tayin olunan imamların göreve getirilmesinin gerekçesi kendisinden öncekinin ölümü veya azli olabiliyordu. Ölen imamın yerine oğlu tayin edilebildiği gibi aynı görevin başka birine verildiği de görülüyordu⁴.

İmamların görevden alınması, genelde aynı göreve talip bir başkasının şikayeti üzerine oluyordu. Eğer önceki imam, İnebey Mescidi imamı Mehmed Halife'nin yaptığı gibi⁵ haksızlıkla görevinin elinden alındığını ispatlarsa tekrar görevine döndürülebiliyordu.

1. A 100a/2.

2. A 16a/3; 49b/2; 95b/2.

3. A 117a/1 27 Zilkâde 1066/ 16 Eylül 1655.

4. A 47a/1.

5. Mehmed Halife'nin vazifesine Ali adında biri haksız olarak müdahale etmişti. Mehmed ise, Ali'nin görevine haksız müdahale ettiğini ispatlayınca görevi tekrar iade edildi. Bk. C 16a/3.

İnebey Mescidi imamı Mustafa'nın, görevini Gökderelizâde Mescidi'ne naklettirdiği göz önüne alınacak olursa, imamların görev yerleri de değişebiliyordu¹.

Devletin mahalledeki temsilcisi ve mahallenin en üst yöneticisi durum^unda olan imamd^{an}, halk memnun olmazsa, makul bir sebep olması şartıyla, onun değiştirilmesini ve istediği kişinin imam olmasını talep edebiliyorlardı. Gerçekten de, merkezî yönetim halkın bu isteğini dikkate alıyor ve arzu ettikleri kişiyi mahalleye imam olarak tayin ediyordu. Meselâ, Emirsultan Mahallesi sakinlerinden onbir kişilik bir grubun istekleri üzerine Emirsultan Camii'nin birinci imamı İbrahim oğlu Mehmed'in imamlığa engel özrü bulunması, ikinci imamı Şeyh Mehmed Efendi'nin vazife yapamayacak derecede ihtiyar olması sebebiyle, yerlerine Ahmed oğlu Şeyh Çelebi'nin kâim-makam olarak nasbedildiğini görüyoruz².

İmamlardan bazısının sadece imamlık görevini değil, ayrıca müezzinlik, cüzhan ve kayyımlık gibi vazifeleri de uhde-lerinde bulundurdıkları anlaşılmaktadır. Bu yolla imamın hayat standardı da yükseltilmiş oluyordu. Yahşibey Mahallesi Gülçiçek Mescidi'nde Ramazan oğlu Osman, günlük 3 akçe ile imam, 2 akçe ile müezzin, 1 akçe ile cüzhan ve ayda 20 akçe ile kayyımlık vazifesini yürütüyordu. Böylelikle maaşı ayda 200 akçeyi buluyordu³.

1. C 16a/3.

2. C 16a/3.

3. C 11a/3.

İmamların ücretlerine gelince, günlük 1-10 akçe arasında değişmekteydi¹. Bundan başka Orhan ve Seyyid Mehmed el-Buharî camileri gibi büyük cami imamlarına, senede 4 müd de buğday veriliyordu. Nitekim, Orhan Camii imamı Bünyamin oğlu Mustafa, günlük 4 akçe ücretin yanısıra senede 4 müd de buğday alıyordu².

Yukarıda da geçtiği üzere, bazı imamların aynı zamanda mahalle mektebinin muallimi olduğunu söylemiştik. Öte yandan onlar zaten devlet nezdinde mahallenin temsilcisi olarak avâ- rız vergilerinin toplanmasından ve mahallenin asâyişinin sağlanmasından da sorumluydular³. Bütün bunlar, toplumda imamın önemli bir rol oynadığını, onun sadece mahallenin dinî önderi olarak görülmediğini açıkça ortaya koymaktadır.

Abaza Hasan Paşa, imamların halkın yanındaki bu itibarını bildiği için Bursa'ya geldiğinde büyük camilerden bazısının imamlarını yanına çekmeyi başarmış ve onlar vasıtasıyla kaleye girmeyi ve böylece şehir yönetimini teslim almayı planlamıştı. Bunlar arasında, kimi camilerin hatipleri ve vakıf mütevellileri de vardı. Fakat halkın Hasan Paşa'yı desteklemeleri için Cuma namazını bile kıldırmayacaklarını söyleyen bu şahıslar, devlete karşı isyanlarının cezasını baş-

-
1. A 95b/2; 97b/2; 99b/2; 101b/2; 102a/2,3; 104a/3,4; 111a/2; 117a/1; 119a/2; 126a/3; 131b/4; B 30a/3.
 2. A 95b/2. İmamların vakıftan buğday gibi ücretleri dışında aldıkları şeylere "cerâye" denirdi. Bk. Pakalın 1971: II, 280.
 3. A 43b/4: Meselâ Çukur Mahallesi'nin imamı Mahmud oğlu Mehmed, mahalle sakinlerinden beş kişi ile birlikte yakaladıkları eşkıyayı mahkemeye getirmiş ve şikayetçi olmuşlardı. Sonuçta şakî subaşıya teslim edildi.

larıyla ödediler¹. Ayrıca bu olay bize, merkezî otoritenin sarsıldığını ve Abaza Hasan'ın bu bölgedeki nüfuzunu da göstermektedir.

Bursa camileri görevlilerinden bir diğeri de cuma günleri hutbe okumakla görevli olan hatiplerdi. Bunlar genellikle büyük camilerde görevliydi.

Anadolu kazaskeri tarafından beratları hazırlanan bu görevlilerin, bir tayin beratına göre günlük 3 akçe ücret aldıkları görülmektedir².

Yukarıda da ifade edildiği gibi, Abaza Hasan'ı desteklemek gafletinde bulunan Hüdâvendigâr Camii hatibi İbrahim oğlu İshak gibi hatipler de idam edilenler arasındaydı.

Camilerde görevli olarak karşılaştığımız bir diğer vazifeli de naathan'dır. Naathan, Hz. Peygamber (a.s.)'i öven ve naat denilen ilâhiler okumakla görevliydi. Bunlar evkaf nâzırının arzıyla tayin edilmekteydi. Elimizdeki tayin beratları, yevmî 3 akçe aldıklarını göstermektedir³.

Günlük beş vakit ezan okumakla görevli olan ve imamdan sonra en önemli yeri işgal eden cami görevlilerinden biri de

-
1. Sözü edilen kişiler şunlardı: Cami-i Kebir hatibi Mehmed, Veli Şemseddin Mahallesi imamı ve Hüdâvendigâr Camii hatibi İbrahim oğlu İshak, Ahmetpaşa Camii hatibi Süleyman oğlu Mustafa, Yahşibey Mahallesi imamı Fazlı oğlu Ramazan, II. Murad ve Orhan vakıfları mütevellisi Abdülhalim oğlu Hasan Mehmed. Bk. A 129b/1.
 2. Abdal Mehmed Camii hatipliğine Seyyid Lütfullah, yevmî 3 akçe ile ve kazasker beratıyla atanmıştır. bk. A 102b/1.
 3. Ahmed oğlu İbrahim, günde 3 akçe ile Hüdâvendigâr Camii'ne naathan olarak atanmıştı. Bk. A 129b/1; 146b/5.

müezzindir. O, cami veya mescidin temizlik işlerini yürüten kayyım olmadığı zaman onun vazifelerini de yerine getirirdi.

Kadı'nın arzıyla atanan¹ müezzinlerden bazıları açık-
gözlülük yaparak kazaskerin hazırladığı beratla kimi mescit-
lerin müezzinliğini alıyorlardı. Eğer müezzinliği elinden ali-
nan kimse bu durumdan şikayetçi olursa, tekrar görevine iade
ediliyordu. Bayezid Paşa Mescidi müezzini İbrahim'in, onüç
seneden fazla yürüttüğü görevini, Mustafa adında biri kazas-
kerlik beratıyla elinden almış, ancak daha sonra İbrahim'in
şikayeti ve bu görevin kendisine ait olduğunu bir "fetvâ -i
şerife" ile ispat etmesi üzerine İbrahim, tekrar görevine dö-
nebilmişti².

Maaşları vakıflar tarafından ödenen müezzinler, yevmî
1-2 akçe arasında ücret alıyorlardı³.

Cami ve mescitlerde görev yapan iki kişi daha vardı. Bun-
lardan biri şeyh, diğeri de devrhandı. Şeyh, tarikat denilen
dinî bir grubun en üst temsilcisidir. Ancak mescitlerde va-
zife alan şeyhin görevleri hususunda, belgelerimizde açıklayıcı
bilgiler yoktur. Buna rağmen şeyhin, ölümüne kadar görevde kal-
dığı bilinmektedir⁴. Devrhan ise Kur'an-ı Kerim'i bir ayda ta-
mamen hatmeden veya cuma namazından önce bir bölümünü okuyan

-
1. Kadı Yakub Efendi'nin arzıyla Ali oğlu Mehmed, Kaz-
zazoğlu Mescidi'ne yevmî 1,5 akçe ile müezzin olmuş-
tu. Bk. A 104b/3. Ayrıca bk. A 84b/2.
 2. A 107b/1.
 3. A 101a/2; 104b/3; 107b/1.
 4. Meselâ, Bâb-ı Zemin Mescidi'nde şeyh olan Abdülcebbar
ölünce, yerine Hasan Dede aynı görev ile tayin edil-
mişti. Bk. A 44a/2.

profesyonel bir duacıydı. İncelenen defterlerde geçen tek tayin beratından, ücretinin ayda 29 akçe olduğu anlaşılmaktadır¹.

c. Zâviye Görevlileri

Dinî hizmetlilerden bir diğer grup da zâviye, tekke ve mevlevîhanede bulunuyordu. Bunların başında şeyh geliyordu. Daha önce de belirtildiği üzere, şeyh dinî bir tarikatın en üst yöneticisi olup vakıf nâzırının arzıyla kendisine berat veriliyordu². Şeyhin böylece tayin ile iş başına gelmesi, onu merkezî otoriteye bağlamış oluyordu.

Bursa mevlevîhanesine şeyh olarak tayin edilen Salih'in tayin beratından anlaşıldığına göre, onların hayat standartları oldukça yüksekti. Adı geçen Şeyh Salih, İkizceler mukataasından yevmî 10'ar akçeden iki maaş, mîzân-ı harîr mukataasından yevmî 7 akçelik bir maaş alıyordu. Buna göre, söz konusu şeyh, günde 27 akçe ücret alıyordu ki, bazı müderrislerin ücretinden daha fazlaydı³. Görüldüğü üzere şeyh, aynı zamanda ekonomik bakımdan da devlete bağımlıydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunda, bilhassa Bursa'da Türkleştirme ve İslâmlaştırma hadisesinde önemli roller üstlenen⁴ şeyh ve dervişlerden bazıları, toplumun diğer kesimlerin-

1. Alipaşa Camii'nde devrhan olarak görev yapan Mustafa oğlu Mahmud, görevini isteyerek Hasan oğlu Hüseyin'e devretmişti. Bk. A 83b/2.

2. A 95a/1.

3. A 95a/1.

4. Ocak ve Farukî 1986: 468; Barkan 1978: II, 291; Ocak 1978: 257

de olduğu gibi eski yerlerini kaybetmişlerdi. Nitekim, hakkı olmadığı halde, çeşitli yollarla şeyhin de içinde sayıldığı duâgûy vazifesini haksızlıkla elde edenlerin ayrılarak gerçek hak sahiplerinin isimlerinin "defter-i cedîd"e yeniden yazılması için kadiya hitaben bir hatt-ı hümayun gönderilmişti¹. Bunun üzerine yukarıda adı geçen Şeyh Salih'in beraati da yenilenmişti.

Osmanlı İmparatorluğu'nda tekke ve zâviyeler sadece birer dinî müessese değildi². Ayrıca sporculara mahsus tekkeler de vardı³.

Bursa'da Yıldırım Bayezid devrinde güreşçiler için tesis edilmiş olan ve incelediğimiz dönemde de aynı fonksiyonunu devam ettiren Güreşçiler Tekkesi bunlardan biriydi. Ne var ki, bu tekkenin XVII. asrın ikinci yarısı başlarında içinde barındırdığı güreşçilerin günlük ekmek ihtiyacını karşılayacak kadar bile malî gücü kalmamıştı. Yıldırım evkâfı nâzırı ve saray-ı cedîd ağası Memi Ağa, söz konusu tekkede barınan güreşçilerin, vâkıfın şartı hilâfına 40 çift fodla (ekmek) ve kandil yağı istediklerini ve kendisini rahatsız ettiklerini İstanbul'a mektupla arz etmişti. Kadiya hitaben gelen cevâbî fermanda, nâzırın arzının incelenmesi ve hadisenin doğruluğu tespit edilirse güreşçilerin isteğinin reddedilmesi belirtilmişti⁴.

1. A 95a/1.

2. Refik 1988: 53.

3. Tekkelerde spor faaliyetleriyle uğraşan kimselerin kalmaları ile ilgili olarak bk. Kara 1977: 49.

4. A 145a/1.

Zaviyelerden en çok istifade edenler herhalde zâviyedârların aileleriydi. Öyle ki, zâviyedârlığın babadan oğula geçtiğini ve kadınların da zâviyedâr olduklarını müşâhede etmekteyiz¹. XVII. yüzyılın ikinci yarısı başlarında, Kutbü'l-Ârifîn Ahmed Sultan'a ait olan ve Selçuk Hatun Mahallesi'nde bulunan, biri erkeklere, diğeri de kadınlara mahsus iki zâviyenin zâviyedârlığı konusunda, Ahmed Dâî Mahallesi'nden Mehmed Çelebi oğlu el-Hac Mustafa, iki zâviyeye de mutasarrıf olan Ahmed Sultan evlâdından Nizamî Efendi kızı Hatun'un kocası ve vekili Abdi oğlu İyaz Çelebi'yi şöyle dava eder: "...müvekkile-i mezbûre ile derecede müsâvî ve zâviyelikte müşterek iken Sultan müşârunileyhe mensûb ve medine-i mezbûrda Selçuk Hatun Mahallesi'nde vâki' biri ricâle ve biri nisâya mahsus iki bâb zâviyeyi mezbûr yalnız başına zabt idüb beni tasarrufdan men' ider...". Bunun üzerine Hatun'un vekili, söz konusu iddiayı inkâr ederse de şâhitler Mehmed Çelebi'nin iddiasının doğru olduğunu söyleyince, kadınlara ait zâviyenin her ikisinin iştirâken tasarruflarına karar verilir².

Bu belgeden de anlaşılacağı üzere, kadınların da zâviyedâr olabildiğini ve sadece onların barındığı zâviyelerin de bulunduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Zâviyede kalan dervişlere halk tarafından hibeler yapılıyor ve bu da onların hayat seviyelerini yükseltiyordu. Nitekim, Reyhanpaşa Mahallesi'nden Mehmed Efendi kızı Fatma

1. Zâviyedâr ailesi için bk. Ocak 1978: 249.

2. B 24b/1

Hatun, Andelîb Cemalüddin oğlu Derviş Mehmed'e 160 riyal kuruş hibe etmişti¹. Ancak bu hibenin cereyan ediş şekli bazı soruları hatıra getirmektedir. Şöyle ki, Fatma Hatun, daha önce adı geçen Derviş'e "karz-ı şer'" yoluyla 10.000 akçe vermiş ve alacağını geri istediğinde parayı ödemeyi reddetmiş ve mesele mahkemeye aksetmişti. Fakat daha sonra, yukarıda belirtildiği üzere 160 riyal kuruşunu Derviş'e bağışlamış ve 10.000 akçe alacağından da vazgeçmişti. Acaba o, bu parayı Derviş'in ödeyemeyeceğini anlayınca, karşılığını Allah'tan bekleyerek mi hibe etmişti? Yoksa Derviş'e yapılan bu hibenin altında başka bir sebep mi vardı? Bu gibi sorulara cevap verememekle birlikte durumun Derviş'in lehine neticelendiği ortadadır.

Zâviyelerin bir bölümünü teşkil eden ve genelde şeyh ve onun ailesine mensup olanların mezarlarını ihtiva eden türbelerdeki görevlileri de burada zikretmek gerekir. "Türbedâr" denilen bu görevli, türbenin kandilini yakmak ve temizliğini yapmakla mükellefti. Defterlerimizde geçen bir kayıta, Emir türbedârının Seyyid Mehmed oğlu Ebubekir olduğunu görüyoruz. Bu türbede 1 altın kandil, 3 küçük yeni sîm kandil, 5 büyük eski sîm kandil, 2 büyük sîm şamdan, 1 sîm buhûrdân-ı muallak, 1 sîm buhûrdân, 6 pirinç şamdan ve 6 seccâde vardı².

Türbelerde görevli olanlardan bir diğeri de cüzhandır. Daha önce mescitlerde de karşılaştığımız bu görevlinin, türbe ve mescitler dışında medrese ve muallimhanelerde de görev

1. B 19b/3.

2. A 99a/3.

aldığı bilinmektedir. Bursa'da bu dönemde Timurtaş ve Şirin Hatun türbelerinde, yevmî 2'şer akçe ile Seyyid Derviş Mehmed ve Mustafa cüzhan olarak görevliytiler.

Bunun dışında defterlerimizde 20 adet cüzhan beratıyla karşılaşılıyor. Söz konusu tayinler vakıf nâzırı, mütevellî veya kadı arzıyla gerçekleşip 8'inde ücret yevmî 1 akçe, 2'-sinde 3 akçe, 4'ünde 2 akçe, 3'ünde 1,5 akçe, 1'inde 2,5 ve 1'inde de 7 akçeydi¹.

d. Vakıf Yöneticileri ve Mürtezika

Bilindiği üzere, her vakıf müstakil bir yönetime sahipti. Vakıflarda en üst yönetici durumunda olan mütevellî, vakfın şartlarına göre tayin ediliyordu. İncelediğimiz defterlerde geçen onbir vakfiyenin birisi dışında mütevellî bu şekilde belirlenmişti². Bir vakıf mütevellîsinin ölmesi durumunda, yeni mütevellî ya kadı'nın, ya vakıf nâzırının veya kendisinin arzıyla atanıyordu³.

Tevliyet beratlarından anlaşıldığına göre, genellikle bir mütevellînin görevden alınması, onun yerine gelmek isteyen birin şikâyetiyle gerçekleşiyordu⁴.

-
1. B 30b/3; A 6a/1; 8a/1; 68b/3; 85a/1; 92b/2; 95a/2-4; 95b/4; 101b/3-4; 102a/2; 105b/2; 116a/1; 129b/3; 144a/5; 146a/4.
 2. A 2a/1; 18a; 40a/1; 37b/1; 38b; 55a/1; 58a/1; 62b/1; 64b/3; B 25b/2; 34a/3.
 3. A 10b/1; 21a/2; 21b/2; 58b/2; 82a/3; 91b/6; 97b/1; 99a/1; 102b/2; 104b/2; 106a/2; 107b/2; 114b/1; 115a/1; 115b/3; 117a/2; 124a/1; 126b/12; 131a/3; 131b/4; 138b/3; 142a/1,2; 143b/1; 144a/1; 144b/6.
 4. Bu konudaki örnekler için 3 nolu dipnotta gösterilen belgelere bakınız.

Bir vakfın tevliyetine bazen farklı beratlarla iki kişi atanmakta ve bu sebeple ortaya çıkan karışıklıklar, ancak mahkemede çözülebilmekteydi. Meselâ, Hoca Lâçin'in Cami-i Kebir'in hasırlarına tahsis ettiği nukûd mütevellîliği Mehmed Çavuş'un ölümü üzerine Hasan oğlu Hüseyin Çelebi'ye mâliye beratı ile verilmişti. Daha sonra aynı nukûdun tevliyetine askerî berat ile Mehmed oğlu Ahmed Efendi atanmıştı. Ahmed Efendi, söz konusu vakfın tevliyetini zaptetmek istediğinde Hüseyin Çelebi teslim etmemiş olmalı ki, olay mahkemeye intikal etmişti. Mahkemede, Ahmed Efendi'nin iddialarını kabul etmeyen Hüseyin Çelebi, adı geçen vakfın tevliyetinin kendisine ait olduğunu, Ahmed Efendi'ye verilen askerî beratın, kendisine verilen mâliye beratını feshedemeyeceğini belirterek buna dair elinde bir de fetvâ -i şerife bulunduğunu mahkemeye ibraz edince Ahmed Efendi'nin davası reddedilmişti¹.

Mütevellîlere ait tayin beratlarından tespit edebildiklerimiz arasında, onlara verilen ücretlere dair bilgiler de bulunmaktadır. Vakıflardan aldıkları bu ücretler, yevmî 1-60 akçe arasında değişmekteydi. Şüphesiz en yüksek ücretleri büyük vakıfların mütevellîleri almaktaydı².

Bu dönemde vakıf mütevellîlerinin çoğu, dergâh-ı muallâ çavuşlarından oluyordu. Bunların icraatlarını teftişle görevli nâzırlar da, ağalardan tercih ediliyordu³. Defterlerimizde

1. B 37a/3.

2. 35. sahifede 3 nolu dipnotta verilen belgelere bk.

3. A 21b/3; 97b/1; 99a/1; 115a/1; 124a/1; 126a/2; 126b/2; 142a/2; 144a/1; 144b/6.

yeniçerilik ulûfesini hazineye bırakarak daha az bir ücretle mütevelliliği kabul eden kimselerle ilgili kayıtlara da rastlıyoruz. Daha iyi anlaşılması için iste bir misal:Yeniçerilerden Mustafa adında biri, bu görevde yevmî 3 akçe alırken, bu ücretinden vazgeçerek yevmî 2 akçe ile Süleyman vakfına müteveli olmuştu¹.

Bir vakfa müteveli olarak yeni tayin edilen biri, önceki mütevelliden vakfa ait mal ve parayı teslim almadan önce kadiya haber veriyor ve onun gözetiminde vakfı devralıyordu. Böylece vakıf mallarının mütevellilerce gaspedilmesi önlenmiş oluyordu. Nitekim Atpazarı Mahallesi avârızına ve mihrâbına vakfedilmiş olan nukûdun mütevellisi Ali oğlu Halil Çelebi, kendinden önceki müteveli Mustafa'nın kardeşi ve tek vârisi Receb'ten, Mustafa zimmetinde görülen vakfın 74.000 akçesini almıştı². Orhan Gazi vakfına yeni müteveli olan Mehmed Ağa da vakfın imaretindeki eşyaların tespitini mahkemeden istemişti³.

Azledilmedikleri veya görevlerinden ferâgat etmedikleri müddetçe hayat boyu göreve devam eden⁴ mütevellilerin bir kısmı, vakıf mürtezikasına ücretlerini ödemeyip vakfın parasını zimmetlerine geçirebiliyorlardı. Böylece vakfın parasıyla mütevelliler ekonomik durumlarını daha da iyileştiriyorlardı.

1. A 126a/2.

2. B 37b/2.

3. A 88a/3.

4. A 21b/3. Bu belgeye göre, Ahmed adında biri yevmî 50 akçe ve kayd-ı hayat şartı ile Yıldırım Bayezid vakfına müteveli tayin edilmişti.

Genellikle mürtezika, geçmiş yıllara ait haklarının bir kısmını mütevelliden almayı başarinca, alacaklarının geriye kalanını mütevellîye bağışlıyor, ancak bundan böyle, ücretlerin zamanında ödenmesi hususunda mütevelliden mahkeme huzurunda söz alıyorlardı. Nitekim kale içinde Halvâî Mahallesi'nden İsa Bey vakfı nâzırı Mustafa oğlu İbrahim Ağa'nın yevmî beş akçelik ücretini ve senelik 6 müd buğday ve 6 müd arpa cerâyâsını düzenli olarak vermeyen mütevellî Hüseyin oğlu Mustafa Ağa, şikayet edilmesi üzerine 1066/1655 yılına ait 1.800 akçelik ücretini vermiş ve bundan sonrakileri de zamanında ödeyeceğini taahhüt etmişti. Nâzır da daha önceki senelere ait alamadığı ücretlerinden vazgeçerek onları mütevellîye bağışlamıştı¹.

Vakfın yönetiminden bizzat sorumlu olan mütevelliler, tevliyet işlerini kendilerinin yürütmesine engel bir durum olduğu zaman yerlerine kâimmakam atıyorlardı²ki, bu görevli mütevellinin bütün yetkilerine sahipti.

Aynı anda bir vakfın tevliyetinin iki kişiye verildiği de oluyordu. Alacahırka Mahallesi'nden Hüseyin kızı Fatma ile Altuntaş karyesinden Bâlî oğlu Mehmed Çelebi, Hamza kızı Erhundî'nin vakfının tevliyetine, vâkıfın şartlarına göre aynı derecede olduklarından iştirâken atanmışlardı³.

1. A 43b/1.

2. A 58b/2. Hoca Sinan vakfı mütevellisi Ahmed, İstanbul'-da 60'lı müderrisi olması sebebiyle yerine Mehmed'i kâimmakam olarak tayin etmişti. Bk. A 148b/6.

3. A 3a/4.

Daha sonra anlatılacağı üzere, eminlerin yaptıkları yolsuzluklar gibi mütevellîler de halktan haksız olarak vergi topluyorlardı. Bu durum, vakıf reâyasının haklı tepki ve şikayetlerine sebep olmaktaydı. Söz gelişi, Hüdâvendigâr ev-kâfı akarâtından olan Soğanlı köyü halkı, yüz yılı aşkın tassarruf edegeldikleri bahçelerin "mukataa-i kadîmesini" vakfa ödedikleri halde, buna kanaat etmeyen mütevellîlerin kanun ve şer'-i şerife aykırı olarak kendilerinden vergi aldıklarını İstanbul'a arz etmişlerdi. Kadıya hitaben gelen emr-i şerifte bahse konu olan şikayetin doğruluğunun araştırılması, şeyhülislâmın fetvâsına bakılması ve gerekli tedbirlerin alınması emredilmişti¹.

Büyük vakıfların yönetiminde mütevellîden sonra başka görevlileri de görüyoruz. Bunlar, vakfın muhasebe işlerini yürüten kâtip, mahsûlünü toplayan câbî vesâire idi.

Kâtipler, mütevellîler gibi kadı'nın arzı üzerine beratla tayin ediliyordu. Bazı kişiler, tevliyet tayinlerinde görüldüğü üzere, mevcut kâtibi jurnal ederek yerine geçebiliyordu². Tabiatıyla bu durum birtakım şikayetlere yol açmaktaydı.

Vakıfların iktisâdî gücüne göre kâtiplerin aldıkları günlük ücretler de değişmekteydi. Defterlerimizde geçen beratlarla göre, ücretleri yarım akçe ile iki akçe arasında oynuyordu³.

1. A 95a/4.

2. A 147b/4; 5a/1; 131b/1; 132a/2; 132b/1.

3. A 5a/1; 132b/1; 147b/4.

Kâtiplerden farklı olarak mütevellîlerin "inhâ"sı ile de atanabilen câbîlerin aldıkları ücretler, yevmî 1,5 veya 2 akçe idi. Bunların görev süreleri sınırlı değildi¹.

Her vakfın işlerinin doğru olarak yürütülüp yürütülmediğini kontrol etmek için nâzırlar tayin edilmekte; nâzır yoksa bu görevi kadılar yapmaktaydı². Yeni kurulan bir vakfa nâzır tayinini vâkıf gerçekleştirdiği gibi kendisi yapmadığında bu görev berat ile de tevcih edilebiliyordu. Nâzırların aldıkları ücret 1-5 akçe arasında seyrediyordu. Söz gelimi Hamza Bey vakfı nâzırı Mevlana Mahmud'a günlük 5 akçe ödeniyordu³.

Nâzır, vakfın kontrolünden uzak bir yerde bulunduğu takdirde, görevini bir başkasına havale etmekteydi. Meselâ, Sultan Bayezid Han evkâfı nâzırı, devrin şeyhülislâmı olup kendisi, söz konusu vakfın Bursa'daki akarının nezâretini daha önceki nâzıra vermişti. Bu kişi vakfın yıllık muhasebesi sırasında ödemek kaydıyla şeyhülislâma en iyisinden bir "a-bayî" götürecekti⁴.

Buraya kadar açıklamaya çalıştığımız zümrelerin geçimleri vakıflarca karşılanmaktaydı. Genellikle bu zümrelerin konut problemleri de yoktu. Gerçekten de, menzil vakıflarından çoğu bunların oturması için yapılmıştı⁵. Bazen de bu va-

1. A 120b/1; 50a/1; 114b/2; 131a/2; 147b/1; 148b/6.

2. A 36b/3; 113a/3.

3. A 36b/3; 113a/3.

4. A 131b/3.

5. A 40b/2; 27b/2; 73a/5; 98a/2.

kıf menzillerin tevliyeti ile kira gelirleri¹ yahut da bağ, bahçe gelirleri kendilerine vakfedilerek² ekonomuk güçlerine katkıda bulunuluyordu. Söz gelimi, Umur Bey Camii'ndeki kayımlara tevliyet ve gallesi meşrut bir menzilin harap olmaya yüz tutması üzerine mütevellî Abdullah oğlu Abdullah Çelebi, evin satılıp bedelinin "istiğlâl ve istirbah" yoluyla işletilmesi ve gelirinin kayımlara verilmesi için mahkemeden izin istemiş ve gerekli izni aldıktan sonra da evi müzâyede usûlüyle 9.000 akçeye satmıştı³. Kezâ, Cami-i Kebir Mahallesi'nde "sulehâya meşrut" bir evde oturan müderris Seyyid Mustafa oğlu Mahmud Efendi, harap olduğu için evi tamir ettirmiş ve mahkemeye başvurarak yaptığı masrafin keşfini talep etmişti. Keşif sonucu evin tamirine harcanan paranın 18.765 akçe olduğu tespit edilmiş, ayrıca tamir için 4.000 akçe daha harcanması gerektiğine karar verilmişti⁴.

e. Köleler

XVII. yüzyılın ikinci yarısı başlarında Bursa nüfusunu oluşturan zümrelerden biri de kölelerdi. Onlarla ilgili defterlerde çok sayıda belge bulunmaktadır. Bu belgelerden hareketle, kölelerin elde edilme yolları, fiyatları, azat oluş şekilleri, kaçak olan kölelerle ilgili hususlar, toplumdaki statüleri, etnik menşeleri, efendilerin kölelerine hibeleri köle sahiplerinin sosyal durumları vs. konular hakkında geniş bilgi edinmek mümkündür. Şimdi bu konuları izaha çalışalım.

1. A 48b/3.

2. A 7a/1.

3. A 48b/3.

4. A 77a/1.

Şehir nüfusu içinde sayıları küçümsenemeyecek ölçüde olan köleler Bursa'ya esirciler tarafından ticaret maksadıyla değişik yerlerden getirilmekte ve 1742 senesine kadar Ulu-cami'in doğu tarafında pazarlanmaktaydı¹. Yalnız, araştırdığımız dönemde Hacı Sevinç Mahallesi'nden Ali oğlu Hasan Çelebi, Atpazarı Mahallesi'nden Hüseyin oğlu Hacı Mahmud ve Himmet ile Hacı İbrahim, Seyyid Mahmud oğlu Seyyid Mehmed Çelebi ve Veli oğlu Ivaz adında altı kişinin esir ticaretiyle uğraştıklarını görüyoruz². Bunlardan Hüseyin oğlu Hacı Mehmed ve Himmet ile Hacı İbrahim bu ticareti ortak olarak yürütüyorlardı.

Esir ticaretine konu olan köle ve cariyeler etnik bakımından Rus, Gürcü, Afrikalı, Habeşli olup çoğunluğu Rus asıllılar teşkil etmekteydi³. Diğer bir kısmının Hristiyan oldukları bilinmektedir⁴. Bunlar arasında Efrancı (Avrupa) asıllı olanlar da vardı⁵.

Söz konusu köle ve cariyeler genelde 80-150 riyal kuruş, yani 6.400-9.000 akçe arasında bir paraya satılıyorlardı⁶.

Esir tâcirleri ellerindeki köleleri, ancak dellâllar vasıtasıyla pazarlayabiliyorlardı⁷.

Köle sahipleri açısından belgeleri bir tahlile tâbi tuttuğumuzda şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: Bunların bir kısmının Hüdâvendigâr evkâfı subaşısi Mustafa Bey gibi ilmi-

1. Kepecioğlu : I, 200.

2. A 21b/1; 85b/3; 90b/1; 92a/3.

3. A 27b/2; 29a/1; 34b/1; 36a/3; 38a/4; 44a/3; 48b/2.

4. B 23b/2.

5. B 17a/3.

6. A 21b/1; 85b/3; 92a/3.

7. A 90b/1; 4a/5; B 30b/4.

ye ve askerî sınıfa mensup devlet adamları olduğunu görüyoruz¹. Diğer bir kısmını ise seyyid, çelebi, hacı, efendi, bey, imam, beşe, çavuş, zâde, hatip gibi ünvanlı kimseler teşkil etmekteydi². Oniki adet belgede, köle sahibi olarak kadınlar görülmekte ve bunlardan dört tanesi hatun ünvanıyla anılmaktadır³. Yalnız dört belgede herhangi bir ünvana sahip olmayan köle sahiplerine rastlanmaktadır⁴.

Görülüyor ki, köle ve cariye sahibi olanlar, toplumun itibar gören kesimini teşkil etmektedir. Bunlar aynı zamanda ekonomik bakımdan da iyi bir durumdaydı.

Köleler efendilerinden izinsiz bir yere ayrılamazlardı. Eğer bir köle izinsiz olarak evinden ayrılmış veya kaçmışsa, bu tür esire "âbık" (kaçak) köle deniliyor ve yakalandığında âbık zâbitine teslim ediliyordu. Zâbit, sahibi ortaya çıkıncaya kadar mahkemeye başvurarak kaçak kölenin bakımı için günlük belirli bir nafaka takdir ettiriyordu. Meselâ, Kayseri'de Ebû Tâlib adlı bir şahsın kölesi Abdullah oğlu Kenan, evden kaçarak Bursa'ya gelmiş ve Bursa âbık zâbiti Davud oğlu Bâî Ağâ kendisini yakalamıştı. Bâî Ağâ'nın isteği üzerine, adı geçen kölenin bakımı için mahkeme günlük 15 akçe

-
1. B 17a/1; 30b/4; B 70b/1; 70b/4. Meselâ, Kadı Mehmed Efendinin Rus asıllı Abdullah kızı Mülâyim adlı bir cariyesi vardı. Bk. B 7b/3.
 2. A 21b/1; 28b/1; 41a/3; 35b/1; 54b/2; 61a/1; 70b/4; 85a/3; 90b/1; B 17a/2; 22b/3; 25b/1; 32b/2; 37a/1.
 3. A 29a/1; 36a/3; 44a/3; 51b/4; 85a/2.
 4. A 4a/5; 16a/1; 48b/2; 57b/1; 65b/3; 80b/2; 90a/1; B 8a/1; 21a/2.

nafaka takdir etmişti¹. Öyle anlaşıyor ki, âbık zâbiti aynı zamanda beytü'l-mâl emîni idi². Nafaka olarak tayin edilen bu para herhalde daha sonra sâhibinden alınmak üzere beytü'l-mâlden karşılanıyordu.

Esirler ömür boyu köle olarak kalmıyordu. Genelde efendileri onları "tedbir-i mukayyed-i şer'" ile azat ediyorlardı. Yani efendi kölesine, ölünceye kadar kendisine hizmet etmesi şartıyla hür olduğunu bildiriyordu³. Böylece efendi, dünyada iken kölesinin hizmetine, ölümüyle birlikte azat etmesinden dolayı Rasûlullah (a.s.)'ın müjdelediği âhiret mukafatına kavuşmuş oluyordu. Efendisinin ölümüyle azat edildiği müjdesini alan köle, hayatında ona daha iyi hizmet etmeliydi.

Köleler, yalnız tedbir-i mukayyed-i şer' yoluyla değil, aynı zamanda sahiplerinin hayatta iken azat etmesi⁴ ve cariyeler de efendilerinden dünyaya çocuk getirmeleri durumunda hürriyetlerine kavuşabiliyorlardı⁵. Bir de köle, sahibine belirli bir para ödeyerek hürriyetini satın alıyordu. Bu durumda efendisi, üzerinde anlaştıkları parayı ödeyebilmesi için kölesine çalışma müsaadesi veriyordu⁶. Köleler azat olduktan

1. B 19b/2.

2. B 17a/3.

3. A 65a/2; B 16b/2; 17a/1.

4. B 25b/1. Bu kayda göre Rus asıllı Abdullah oğlu Kenan'ı, efendisi İbrahim Çavuş ölmeden 1,5 yıl önce azat etmişti.

5. A 90a/1: Hatice Hatun, boşandığı kocasına Rus asıllı bir cariyeyi hediye etmiş, daha sonra kocasını, cariyemi gashetti diye şikayete gitmişti. Kocasını cariyenin kendinden 4 aylık hamile olduğunu söyleyince Hatice davadan men edildi.

6. A 85a/3: Efendisi Abdullah oğlu Kenan'ı 20.000 akçe getirmesi şartıyla azat etmişti. Ayrıca bk. A 41a/3.

sonra, hürlerin sahip oldukları bütün haklara sahip oluyordı. İncelediğimiz kısa dönem içinde 33 kölenin azad edildiği düşünülürse, Bursa'da azad etme oldukça yaygın olduğu hükmüne varılabilir.

Sadece müslümanların kölesi yoktu. Gayr-i müslimlerin de köle sahibi olabildiği ve mahkemede bu kölelerini azat edebildikleri anlaşılmaktadır. Meselâ, Rus asıllı Yuvan kızı Zoriçe adlı cariyeye sahibi Kalbanî kızı Minaci'nin ölümü üzerine vârisleri, cariyenin anneleri tarafından "tedbir" ile azad edildiğini mahkemede ikrar etmişlerdi¹.

Kölelerin azad edilmesinde en büyük sebep, yukarıda da ifade edildiği gibi Hz. Peygamber (a.s.)'in, köle azad edenin cehennemden azad edileceğine dair vermiş olduğu müjdesi olmalıdır. Gerçekten de Şeker Hoca Mahallesi sakinlerinden İsmail oğlu el-Hac Fazlullah, Habeşli cariyesi Abdullah kızı Gazzâle'yi bu sebeple azad etmişti².

Hür olan bir gayr-i müslimin çocukları köle yapılamazdı. Böyle bir kişi köle olarak kullanılmak istenildiğinde, köle bu durumu mahkemeye intikal ettirirse sahibi bundan men edilirdi. Meselâ, Hüseyin kızı Aişe Hatun, hür bir Ermeni ailesinin yeni müslüman olmuş Abdullah kızı Fatma adlı kızını cariyeye olarak kullanmak istemiş, ancak Fatma'nın şikayetiyle bundan men edilmişti³.

Sahipleri tarafından kölelere gerçekten müşfik davranıldığı ve en kıymetli eşyalarını onlara hibe ettiklerini de

1. A 51b/4.

2. A 34b/1.

3. A 80b/2.

burada kaydetmeliyiz. Gerçekten de bu hediye edilen eşyaların birçoğuna, ekonomik durumu normal olan bir ailenin sahip olması mümkün değildir. Aşağıdaki misallere bakıldığında konu daha da iyi anlaşılacaktır.

Kefen İğnesi Mahallesi'nden Mehmed Efendi kızı Hanım, azadlı kölesi Abdullah kızı Dilbûr'a şu eşyaları hibe etmişti: 40 miskal bir çift altın bilezik, 120 dirhem bir sîm kuşak, bir sîm hançer, iki sîm bıçak, al çuka kaplı sansar kürk, bir mâî kadife kaftan, aralarında vasıfları bilinen bir kürk, bir al atlas kaftan, bir al sûf, bir serâser cebe donu, bir dikme (?) cebe donu, bir kibritî cebe donu, bir diba çintıyan , yine aralarında miskali bilinen dört altun hatem, bir altunlu yorgan, bir minder, bir beledî döşek, iki kumaş yastık, üç adet kenarlı gömlek¹.

Hacı İlyas Mahallesi'nden İsmail kızı Emine'nin azadlısı Abdullah kızı Aişe'ye hibe ettiği eşyalar ise şunlardı: 10.000 akçe, 20 miskal bir çift anışti (?), bir altun hatem, iki güğüm, sagir ve kebir dört tencere, bir sagir kahve ibriği, ayaklı iki sahan, iki leğen, bir ibrik tas, iki kefgir, iki sağır tepsi, bir şamdan, iki adet siyah velençe , iki minder².

Kastamonulu Veli oğlu Ivaz Beşe, misafir kaldığı Ivaz Paşa Hanı'nda hastalanınca, mahkemeden nâip ister. Nâip Mahmud oğlu Mehmed Efendi gelince Ivaz, Rus asıllı Abdullah kızı Kiltan'a (?), aşağıdaki eşyalarını hibe ettiğini açıklar: Kırmızı dârâyı kaftan, münakkaş çakşır, yeşil müsta'mel atlas

1. B 32b/1.

2. A 9a/6.

kaftan, münakkaş dârâyı çintiyan ve al çuka, sırmalı serpûş, kadife serpûş, müsta'mel hamam rıhtı¹.

Veled-i Kazzaz Mahallesi'nden Fatma Hatun, azadlısı Abdullah kızı Sehergâh'a; 200 dirhem bir sîm kuşak, 20 mis-kal bir çift altun burma, bir beledî döşek, bir köhne Yanbolî kebesi, bir köhne beyaz velençe , bir köhne beledî yorgan, iki alaca kilim, iki ayaklı sahan, iki tencere, bir ayaklı köhne sandığını bağışlamıştı².

2- Aile Hayatı

a. Nikah Akdi ve Ailenin Kurulması

Osmanlı kanunnameleri idârfî, askerî, sosyal ve ekonomik konularda bölge ve toplumlara göre düzenleyici hükümler getirirken, zaman zaman fıkhn muâmelât kısmını ilgilendiren evlenme, boşanma ve miras usûlleri gibi İslâm hukukunun konularına bazı küçük müdahalelerin dışında bu hususu İslâm şeriatına bırakmıştır³.

İslâmda kutsal bir yapı addedilen aile, yalnız meşru bir nikah akdi ile kurulabilir. Osmanlı toplumunda nikahlar kadı veya mahalle imamları tarafından kıyılırdı. Yapılan nikahlar, daha sonra çiftler arasında çıkabilecek problemleri çözmek amacıyla sicillere kaydediliyordu. 21.1.1543 tarihli bir fermanda, kadın ve kızların velileri veya kadı'nın bilgisi olmadan, istedikleri kimselerle nikahlanmalarının toplumda birtakım huzursuzluklara yol açtığı vurgulanarak, mutlaka ni-

1. B 28b/1.

2. A 68b/4.

3. Özdemir 1986c: 100.

kah akitlerinin sicile kaydedilmesi istenilmiştir¹. Ancak incelediğimiz defterlerde bu konuda sadece bir kayda rastlanması bize, bu emrin pek tatbik edilmediğini düşündürdüğü gibi, nikah kayıtlarının ayrı defterlere geçirilmiş olabileceğini de akla getirmektedir.

Sicilde karşılaştığımız tek olay, Mücellidler Mahallesi'nden Gevher ile Nuh oğlu Bayram Çelebi'nin nikah akitleridir. Kızın babası Abdullah oğlu Ali Beşe ölmüş, bu durumda ağabeyi Hızır Çavuş oğlu Mehmed, Gevher'in velisi olmuştur. Ağabeyi mahkemede damat adayının huzurunda kızkardeşinin Gemlik'te geçerli olan 80.000 akçe mehr-i müeccelin yarısı, yani 40.000 akçeyle ve emsâli olan Hatice ve Saliha'nın mehr-i muacceliyle nikahlanmalarını kabul ettiğini açıklaması üzerine kadı çiftin nikahını kıymıştı².

Kız olsun erkek olsun, daha ergenlik çağına bile gelmeden velileri tarafından evlendirildikleri görülmektedir³. Küçük yaşta evlenenlerin arasında herhangi bir şekilde ortaya çıkan bir meselede veliler, evlilerin bütün haklarına sahipti. Nitekim bülüğa ermeyen Seyyid İsmail Çelebi Bey'in kızı Şerife Rukıyye, Yakub Çelebi'nin bülüğa ermeyen oğlu Veli ile evlendirilmişti. Veli'nin ölümü üzerine kızın vârisi ve halası el-Hac Ahmed kızı Hacı Hatun, Şerife Rukıyye'nin kocasının mirasından mehr-i müeccelini istemişti. Fakat Veli'nin babası, oğlunun mirasının yalnız 15 kuruş olduğunu söy-

1. Kepecioğlu : III, 453.

2. C 9a/1.

3. İslâm hukukunda bülüğa ermeyen çocukların velileri tarafından evlendirilmeleri meşrudur.bk.Aydın 1985: 23.

lemiş ve sicile bu şekilde yazılmıştı¹. Defterimizde geçen diğer bir kayıтта, ergen olmadan evlendirilen kızların bülüğâ erdikten sonra mahkemeye başvurmak suretiyle evlilik akdinin bozulmasını isteyebildiği ile ilgili bir bilgi vardır. Sözü edilen kayıтта belirtildiğine göre, Mehmed kızı Aişe, kocası Râîî oğlu Murad'ın kendisini, bülüğâ ermediği halde 4.000 akçe mehr-i müeccel ile nikahladığını iddia ederek boşandırılmasını istemişti. Ancak Murad onu, bülüğâ erdiğini şahitler huzurunda ikrar etmesinden sonra nikahladığını ifade edince, nikah akdinin geçerli olduğuna hükmedilmişti².

b. Mehir

Mehir, evlenirken erkeklerin gelin adayına verdikleri belirli miktardaki para veya eşyadır. Mahiyeti farklı olmakla birlikte, Orta Asya Türkleri arasında buna "kalın" veya "sep" deniliyordu. Cahiliye dönemi Araplarında da kızın babası, kardeşi veya akrabasından birine mehir olarak bu paranın verilmesi gerekiyordu³.

İslâm hukukunda da yer alan bu adet biraz mahiyet değiştirmiştir. Mehrin miktarına bir sınırlama getirmeyen İslâm, bunun tayinini her toplumun kendi örfüne bırakmış ve bunu tamamen kadının hakkı olarak kabul etmiştir. Kadın isterse bu hakından kocası lehine vazgeçebilir⁴.

Mehir; miktarının tayin edilip edilmemesi bakımından mehr-i misl ve mehr-i müsemma, ödeme vaktine göre mehr-i mü-

1. A 41b/1.

2. A 63b/1.

3. Özdemir 1986c: 87.

4. Bilmen 1950: II, 121 vd.; Cin 1974: 211.

eccel ve mehr-i muaccel diye kısımlara ayrılmaktadır. Miktarı tayin edilen mehre "mehr-i müsemma", tayin edilmeyene "mehr-i misl" denirdi. Öte yandan, nikah akdi sırasında ödenene "mehr-i muaccel", daha sonra ödenmesi kararlaştırılana da "mehr-i müeccel" adı verilirdi. Mehr-i misl belirlenirken, gelin adayının sosyal ve ekonomik seviyesindeki diğer kadınların aldıkları mehir esas alınırdı¹.

İncelediğimiz defterlerde mehr- i müeccel ve muaccelin miktarlarını öğrenebildiğimiz birçok kayıt mevcuttur. Bu kayıtlar hul'² ile ilgilidir. Mehr-i muaccelin miktarını bu belgelerin sadece birinden öğrenebiliyoruz. Buna göre, bir evlilik akdinde 500 akçe değerinde sekiz ayak altın bir saç bağı, bir münakkaş kemhâ kaftan, bir beledî döşek, bir yemenî yorgan, bir don ve bir gömlek mehr-i muaccel olarak verilmişti³.

Mehr-i müeccelin miktarı ise 400-80.000 akçe arasında değişiklik göstermektedir⁴. Mehrin bu şekilde değişiklik arzemesinin sebepleri arasında biri olarak mehrin miktarının kadının ekonomik ve sosyal durumuna göre tayin edildiğini söylemek mümkündür.

Daha önce de belirtildiği üzere İslâm hukukunda mehir tamamen kadının hakkı iken, defterlerimizde geçen ilginç bir kayıttan, cahiliye dönemindeki âdetin bu dönemde hâlâ devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu kayıтта belirtildiğine göre Veli

1. Cin 1974: 217.

2. Hul'; kadının bir bedel karşılığında evlilik bağından kurtulması demektir. Bk. Karaman 1978: 311.

3. A 67b/2.

4. A 41b/1; 89b/4; B 14b/1.

kızı Ünzile, kendisini boşayan kocası müderris Ahmed Efendi'-yi, mehr-i müeccelini almak için dava etmişti. Ahmed Efendi ise karşı dava açarak, evlendikleri sırada hanımının babasına 1.000 akçe, amcasına 600 akçe, dayısına 400 akçe ve halasına 90 akçe verdiğini belirtir ve bunun geri verilmesini ister. Bunun üzerine Ahmed Efendi, Ünzile'ye 1.000 akçe verir ve aralarındaki anlaşmazlık çözülmüş olur¹. Halbuki Ünzile'nin mehr-i müecceli 8.000 akçeydi. Ayrıca bu olaydan çıkarılacak bir sonuç da şudur: İslâm hukukunun tasvip etmediği bir hususa uygulamada pek riayet edilmemiştir.

Kocası hayattayken mehr-i müeccelini alamayan kadın, ölümü halinde mirasından alabiliyordu. Ayrıca boşanmaları halinde de koca bu parayı vermediği takdirde, kadın mahkeme vasıtasıyla mehr-i müeccelini isteyebiliyordu. Nitekim, Hüseyin kızı Aişe Hatun, kendisini boşayan kocası Veli oğlu Hasan'dan 7.000 akçe tutarındaki mehr-i müeccelini, iddet nafakasını ve ikamet masraflarını bu yolla almaya kalkınca, kocası sadece 7.000 akçe ve buna ek olarak 500 akçe değerinde Keşan alacası bir kaftan vererek anlaşmışlardı². Öte yandan Yusuf kızı Cennet, kocası ölünce mehr-i müecceli karşılığında evini almış, ancak bu durum vârisler arasında anlaşmazlığa yol açmıştı. Olay mahkemeye aksedince, yapılan soruşturma sonunda kadın haklı görülerek ev kendisine teslim edilmişti³.

1. A 62b/2.

2. A 20b/1. Abdullah kızı Ümmü Gülsüm'ün, boşanmış olduğu Sefer oğlu Mehmed'den 80.000 akçe tutarındaki mehr-i müeccelini mahkemede istemişti. Bk. B 14b/1.

3. A 78b/2.

c. Nafaka

Lügatte; çıkmak, gitmek, sarfetmek anlamlarına gelen nafaka kelimesi, fıkıh ıstılahında yeme, giyme, oturma gibi şeylere denmektedir¹.

İslâm dini, ailenin yeme, içme, giyme ve barınma masraflarının karşılanmasını tamamen kocaya yüklemiştir. Erkek, bir iş dolayısıyla uzak bir yere gitmesi durumunda olduğu gibi, kadının boşandıktan sonra beklemesi gereken iddet müddeti süresince ailesinin nafakasını da karşılamak zorundadır². Bu kaidenin XVII. asır ikinci yarısı başlarında Bursa'da da uygulandığı görülmektedir³. Meselâ, Abdullah oğlu Mehmed İzmir'e giderken, ailesinin nafakasını karşılama konusunda Osman oğlu Mustafa'yı kefil bırakmıştı. Adı geçen kefil, kadının nafakasını karşılamamış olmalı ki, Recep kızı Kerime Hatun -ki Abdullah oğlu Mehmed'in hanımıdır- mahkemeye başvurarak hakkını istemişti. Ancak Mustafa, kocasının onu bir sene önce boşamış olması sebebiyle nafakasını ödemediğini şahitler göstererek ıspat edince Kerime Hatun'un davası reddedilmişti⁴. Görüldüğü üzere, herhangi evli bir erkek, uzak bir yere gitmesi durumunda, ailesinin nafakasını temin etmek üzere bir kefil bırakmak zorunda idi.

1. Bilmen 1950: II, 472.

2. Bilmen 1950: II, 476.

3. Tokat'ta aynı dönemdeki uygulamalar için bk. Özdemir 1986c: 113.

4. A 89a/1. Diğer bir belgeye göre, Hamza Dede kızı Aişe Hatun'u Seyyid Ahmed oğlu Seyyid Mehmed boşadığında, kadının müracaatı üzerine mahkeme, kendisi için günlük 6, çocuğu için de 4 dirhem nafaka takdir etmiştir. Bk. A 64b/1.

Erkeğin İslâma göre kadın için yerine getirmesi gereken görevlerinden biri de, onun ikamet ihtiyacını karşılamasıdır. Hatta kadın, eşinin ailesiyle birlikte oturmak istemiyorsa, kocası onu ayrı bir evde oturtmak mecburiyetindedir¹.

İncelediğimiz dönem Bursa'sında da bu hükmün tatbikat sahasında bulunduğu şu belgeden anlaşılmaktadır: İbrahim Paşa Mahallesi'nden Hacı Hasan oğlu Abdullah Efendi, damadı Hacı Mehmed oğlu Ahmed Çelebi'yi, kızını ayrı bir evde oturtmadığı gerekçesiyle mahkemeye dava etmiş ve damadından kızı için ayrı bir menzil temin etmesini istemiştir. Şikayet dilekçesinde kızının, kayınbiraderi ve hizmetçiler ile aynı kapıdan girip çıkmasına razı olmadığını da belirtmişti. Damadı cevabında, evin bir kısmını duvar ile böldüğünü, ayrı kapı yaptığını, suyu ile tuvaletini dahi ayırdığını, yiyeceği için ayrı zahîre temin ettiğini ve evde kardeşi için de müstakil selâmlık bulunduğunu söylemiş ve mahkemece durumun araştırılmasını istemişti. Yapılan araştırma sonucu, damadın sözlerinin doğruluğu anlaşılmış ve kayınpederin davası reddedilmişti².

d. Boşanma (Talâk)

Talâk, lügatte boşanmak, hissî ve manevî bir kayıttan kurtulmak manasına gelir. Fıkıh ıstılahında ise, belirli sözlerle nikah akdini kaldırmak demektir³.

İslâm dini, evliliği teşvik ederek aileye büyük bir önem vermiş ve hayat boyu sürmesi için de şiddetli geçimsizlik

1. Bilmen 1950: II, 478.

2. A 103a/1.

3. Bilmen 1950: II, 184.

gibi sebepler dışında boşanmayı hoş görmemiştir¹. İslâm'da talâk hakkı erkeğe aittir. Erkek istediğinde . karısını boşayabilir. Bu boşama da talâk-ı baîn ve talâk-ı ric'î olmak üzere ikiye ayrılır. Talâk-ı baîn suretiyle boşamada erkek, boşadığı hanımını bir başkasıyla normal bir evlilik geçirip ondan boşanmadıkça alamaz . Ancak talâk-ı baînde, erkek sahip olduğu üç boşama hakkından sadece bir veya ikisini kullanmışsa, tekrar yeni bir mehir ve nikah akdi ile hanımına dönebilirdi. Talâk-ı ric'î ise, kocanın, hanımının iddeti içinde yeniden kendisine dönebilecek şekilde yaptığı boşamadır ki bunda yeni bir mehir ve akit gerekmez².

Talâk konusuyla ilgili olarak ortaya koyduğumuz İslâmî prensiplerin, ele aldığımız dönemde de aynı şekilde uygulandığını görüyoruz. Meselâ, Mahmud oğlu İsmail, bir baîn talâk ile boşadığı Abdullah kızı Aynî Hatun ile yeniden 400 akçe mehr-i müeccel ile evlenmişti³. Ancak talâk-ı baîn ile boşamalardan sonra kadın mehr-i müeccelini isteyince, vermemek için hanımına yeniden evlenme teklifi yapanlar da bulunuyordu. Nitekim, Ömer kızı Aişe Hatun kocasından bu şekilde boşanmış ve ondan 6.400 dirhem gümüş mehr-i müeccelini, nafakasını ve ikamet masraflarını istemişti. O zaman kocası ona 6.400 dirhem gümüş mehr-i müeccel ile evlilik teklif etmişti. Aişe Hatun kabul edip onunla evlendi. Ancak bu evlilik bir süre sonra çekilmez hâle gelince Aişe Hatun, kocasına 12.400

1. K.Kerim, Talâk,1; Karaman 1978: 295.

2. Bilmen 1950: II, 234-235.

3. A 89b/4.

dirhem nafakasını, ikamet masraflarını bağışladığı gibi, küçük kızının beş yıl bakımını da üstlenerek kendisini boşamasını talep etmişti. Eşi de bu şartlarla onu boşamıştı ki, -daha sonra ayrıntılı olarak ele alacağımız gibi- bu tür boşamaya "muhâla^ca" deniyordu¹. Bundan başka, üç talâk hakkını kullanarak eşini boşayan erkeklere rastlandığı² gibi, uzak bir yere giderken "üç yüz gün içinde dönmezsem zevcem benden boş olsun" deyip sonra da evine dönmediği için hanımını boşayanlar da vardı³.

Bu dönemde ilgi çekici şöyle bir örnekle de karşılaşırız: Muradiye Mahallesi'nden Yusuf oğlu Musa Beşe, bir başka memlekete gider. Bu arada hanımı Mustafa oğlu Hacı Mehmed adında biriyle evlenir. Musa Beşe evine döndüğünde eşinin adı geçen şahısla evlendiğini görünce mahkemeye başvurarak bu kişiyi şikayet eder. Yapılan tahkikat sonucu, Hüdâverdi kızı Aişe'nin eski kocasına dönmesine karar verilir⁴. Kadının kocasından boşanmadan bir başkasıyla evlenmesi gayr-i meşru bir davranış olmasına rağmen mahkeme, bu hususu eski kocanın isteği doğrultusunda çözmüştür.

-
1. A 24a/1.
 2. Mahmud kızı Alime'yi kocası Abdullah oğlu Sefer, talâk-ı baîn ile boşamıştı. Bk. A 2b/2.
 3. Abdullah oğlu İbrahim, uzak bir yere giderken aynı cümleleri kullanmıştı. İbrahim, 300 günlük süre içinde evine dönmediği için karısı mahkemeye vekili olarak babasını göndermiş ve boşanmalarının sağlanmasını istemişti. Mahkeme tahkikat sonucu boşanmalarına karar vermişti. Bk. B 38a/2. Diğer örnekler için bk. A 20b/1; 62b/2; 71a/2; B 14b/1.
 4. A 25a/2.

Öte yandan İslâm hukukuna göre, gerçek manada erkekte olan boşama hakkına, kadının üç şekilde sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar; tefvîz-i talâk, muhâla^ca ve hâkimin boşama yetkisidir. Kadın, evlilik hayatı kendisi için çekilmez bir hale gelince mahkemeye müracaat edebiliyor ve mazeretleri meşru kabul edilirse kocasından boşanabiliyordu¹. Tefvîz-i talâk ve muhâla^cada da nikah akdini iptal etme yetkisini kadına veren yine kocadır. Ancak bu yetkileri kadına veren koca bir daha kararından vazgeçemez². Defterlerimizde, mahkeme yetkisiyle gerçekleşen bir boşanma olayına rastlamadığımız halde tefvîz-i talâk ve muhâla^ca ile ilgili birçok belge geçmektedir. Bu sebeple konuyla ilgili birtakım belgeleri değerlendirmeye çalışacağız.

Tefvîz-i talâk, fıkıhta boşama yetkisinin bir başkasına havale edilmesi anlamına gelir. Erkek bu hakkını istediği kişiye verebilir³. Tabiatıyla erkek hanımına da bu yetkisini devredebilir. Bu hususun incelediğimiz dönemde de uygulandığını göstermesi bakımından ilginç bir misâl teşkil eder: Yiğit Cedit Mahallesi'nden Ali oğlu Mehmed, eşi Mehmed kızı Fatma'ya: "...Eğer senin üzerine tezevvüc idüb veyahud câriye tutup teserrî⁴ edersem ihtiyârın elinde olsun..." diyerek tefvîz-i talâk ettiği halde, daha sonra câriye tutarak teserrî

1. Aydın 1973: 110-115. Fransız seyyahı Thévenot da, koca eşinin ihtiyaçlarını karşılamadığı veya ona âdetlerin hilâfına yaklaştığı zaman kadının mahkemeye müracaat edip boşanabildiğini yazar. Bk. Thévenot 1978: 140.

2. Karaman 1978: 311-312.

3. Bilmen 1950: II, 273.

4. Teserrî, odalık edinme demektir. Bk. Devellioğlu 1962:

eylemişti. Fatma, durumu mahkemeye intikal ettirmiş, şahitlerle de kocasının sözlerini ispatlamış ve nefsinin ihtiyar ettiğini, yani kocasından boşandığını açıklamıştı¹.

Kadının kocasından elde ettiği boşanma haklarından biri de muhâla^cadır. Arapça "hul^c" kökünden türemiştir. Hul^c, lügatte soyamak, soyunmak, çekip çıkarmak anlamlarına gelirken, istilahta, kadının bir bedel karşılığında evlilik bağından kurtulması demektir. Buna göre muhâla^ca, hul^c konusunda karşılıklı anlaşmayı ifade eder².

Defterlerimizde bu konuya dair pek çok kayıt vardır. 1066/1655 yılından 1069/1658 yılına kadar üç yıllık süre içinde toplam 92 muhâla^ca olayına rastlanmaktadır. Defterlerden birinde, toplam 987 belgeden 75'i, yani % 7'si, ikinci defterde 237 belgeden 17'si, yani % 7,5'i bu konuyla ilgilidir³.

1. A 66b/2.

2. Karaman 1978: 311. Yazar, gösterilen yerde, muhâla^canın Hz. Peygamber döneminde de uygulandığını söyler.

3. A 10b/3; 25b/2; 49a/3; 78b/3; B 3b/3; 6b/1; 14a/3.

Aynı konuda göstermediğimiz pek çok belge daha var ve bunların % 90'ı Arapçadır. Bu konudaki iki örnek:

Altıparmak Mahallesi'nden Ali kızı Fatma, kocası Mehmed ile 20.000 dirhem mehr-i müeccelini, şer'î nafakasını ve ikâmet masrafını vermesi karşılığında muhâla^ca yapmıştır. 28 Cemaziyelahir 1066/ 23 Nisan 1655. Bk. A 23a/3.

Debbağlar Mahallesi'nden Mustafa kızı Aişe Hatun, kocası Hüseyin Çelebi'yle, 3.500 dirhem mehr-i müccel, şer'î nafaka ve oturma masraflarından vazgeçip muhâla^ca yapmıştır. Bu muhâla^ca, tekrar evlenmek istediklerinde, yeni bir mehir ve akitle mümkün olacak şekilde yapılmıştır. 29 Cemaziyelahir 1066/ 24 Nisan 1655. Bk. A 24a/4.

Bu belgelerden anlaşıldığına göre, söz konusu olaylardan birinde kadınlar, mehr-i müeccel ve meûnet-i süknâ¹, sek-sendördünde bunlarla birlikte nafaka-i iddet-i şer'îye² haklarından vazgeçerek, beş olayda ise bütün bu haklarından vazgeçtikleri gibi, ayrıca kocalarına birtakım eşya ve bir miktar para vererek, iki olayda da fazladan çocukların bakımını üstlenerek kocalarından boşanma imkânına kavuşmuşlardı.

Vazgeçilen mehr-i müeccellerin miktarı, iki olayda 40.000 akçe, birinde 30.000, sekizinde 20.000, dokuz olayda 7-8.000, beşinde 5-6.000, diğerlerinde ise 500-3.000 dirhem arasında değişmektedir.

Hakkından vazgeçmesinden başka, kadının boşanması karşılığında kocasına ayrıca para veya eşya da verdiği oluyordu. Buna birkaç örnek vermek mümkündür. Ebu İshak Mahallesi'nden Hacı Mehmed kızı Rabia, muhâla^ca bedeli olarak kocası Mehmed oğlu Hacı Hasan'a bir münakkaş kemha kaftan, bir beledî döşek, bir yemenî yorgan, bir don ve gömlek vermişti³. Hacı Hüsam kızı İhsan, eşi Ali oğlu Mehmed'e bir al dârây-ı kaftan, dört atlas kaftan ve 300 riyal kuruş bağışlamıştı⁴. Nihayet, Hacı Üveys kızı Sabire de kocası Timur'a bir mintan, iki beledî döşek, iki beledî yorgan, dört yastık, üç tencere, üç sahan, iki alaca kilim, iki sandık, bir kaftan bir dârây-ı kaftan ve 1.100 akçe vermişti⁵.

1. Meûnet-i süknâ; ikâmet giderleri demektir.

2. İddet süresince yiyecek ve giyecek giderleri.

3. A 67b/2.

4. A 81a/3.

5. A 9b/1.

Defterlerde geçen muhâla^ca kayıtlarında, -bir-ikisi hariç- kadının niçin hul^ca başvurduğu açıklanmamıştır. Hul^cun sebebini öğrenebildiğimiz belgelerden biri Seyyid Ömer kızı Aişe Hatun'un muhâla^casına dairdir. Bu kayıta belirtildiğine göre, Aişe Hatun'un kocası Ebubekir oğlu Müderris Mehmed Efendi'den muhâla^ca isteğinin sebebi, eşinin "basur ve a^craz" hastalığına yakalanmış olmasıydı¹.

Görüldüğü gibi herhangi bir hastalık bile kadının boşanma talebinde bulunmasına sebep teşkil edebilmektedir. Bundan başka tespit edebildiğimiz diğer bir sebep de, erkeğin hanımını bırakarak bir başka beldeye gitmesidir. Nitekim, aslen Amasyalı olan Mehmed oğlu İbrahim, eşi Mehmed kızı Fatma'yı bırakarak Bursa'nın Hasanköy'üne yerleşmişti. Fatma da kardeşi Ahmed'i Bursa'ya göndererek mehr-i müecceli, nafaka ve meûnet-i süknâsı mukabilinde kocasından boşanmayı talep etmişti. Bunun üzerine İbrahim, mahkemede kardeşinin vekiline özetle şunları söylemişti: "Zevcem nafaka, mehr-i müeccel ve meûnet-i süknâsını benden istemez ve kardeşi de buna kefil olursa kendisini talâk-ı baîn ile boşadım. Fatma dilediği kimseyle evlenebilir"².

Bu yola sadece müslüman kadınların değil, zimmî kadınların da başvurduklarını görüyoruz³. Halbuki bunların evlenip

1. Aişe Hatun'un kocasına hul^c bedeli olarak 30 bin akçe mehr-i müeccelini, nafaka-i iddet-i şer'iyesini ve meûnet-i süknâsını bağışlamış ve bu şekilde anlaşımlıydı. Bk. A 93a/1. Ayrıca bk. A 81a/3.

2. A 49a/4.

3. D 13a 21 Şaban 1059/ 30 Ağustos 1649.

boşanmalarına Osmanlı mahkemesi hiçbir surette müdahale etmemiştir. Buna rağmen muhâla^ca için mahkemelere başvurmaları dikkati çekmektedir. İşte bunlardan biri Hüdâverdîkızı Sultan'dır. O kocası Potori (?) oğlu Serkis'e muhâla^ca talebini kabul etmesi için bütün zevciyet haklarını ve 2.000 dirhem mehr-i müeccelini bağışlamıştı¹.

e. Vesâyet ve Nezâret

Bir kimsenin ölümünden sonra, bülûğa ermeyen çocuklarının mallarını koruması ve işlerini yürütmesi için onların üzerine tayin ettiği kimseye İslâm hukukunda "vasî" denir. Hür, âkil, bâliğ ve müstakîm olması gereken vasiyi kişi, ölümünden önce belirlememişse hâkim tarafından, vesâyet hakkına sahip olanlardan biri vasî olarak tayin edilir. Böylece çocukları ailenin ziyneti kabul eden² İslâm, babalarının ölümü durumunda mallarını ve işlerini, onlara sahip çıkacak yaşa gelinceye kadar güvence altına almıştır.

İslâm'daki bu vesâyet müessesesinin, incelediğimiz dönemde Bursa'da da aynen mevcut olduğunu görüyoruz. Defterlerimizde geçen konu ile ilgili belgelerden anlaşıldığına göre, vasî, ya kişinin ölümünden önce bizzat kendisinin seçmesiyle ki, buna "vasiyy-i muhtâr" denir veya ölümünden sonra hâkimin tayini suretiyle olur ki, buna da "vasiyy-i mensûb" adı verilir. Ayrıca vasîlerin anne, kardeş, amca oğlu, hala, azadlı

1. D 13a.

2. K. Kerim, Hadid, 20.

köle gibi genellikle çocuğun akrabaları arasından tayin edildiği görülmektedir. Konunun daha iyi anlaşılması bakımından birkaç örnek vermek yerinde olacaktır. Matuh Abdulgaffar oğlu Hasan'a annesinden intikal eden mallarını korumak, halini kontrol etmek ve işini yürütmek için teyzesi Hüseyin kızı Aişe, hâkim tarafından üzerine vasî tayin edilmişti. Aişe vasîlik sıfatıyla Hasan'a elbise, yiyecek ve diğer zarûrî ihtiyaçları için günlük 10 dirhem gümüş harcayacak ve zarûret zamanında da borçlanabilecekti¹. Yine Yiğitköhne Mahallesi'nden, annesi Mehmed kızı Ümmühânî'nin ölümünden sonra Yusuf kızı Emine'nin nafakası için annesinden intikal eden evin satılması konusunda mahkemeden izin istemiş ve mahkeme de bu izni vermişti. Bunun üzerine ev Uzunçarşılı'da açık artırmaya çıkarılmış ve 9.500 akçeye Ahmed oğlu Ömer'e satılmıştı².

Yukarıda da belirtildiği üzere, vasî vesayet altındaki malları, çocuk âkil ve bâliğ olunca kendisine teslim ediyordu. Nitekim, İbrahim Paşa Mahallesi'nden Şeyh Mehmed oğlu Mustafa Efendi oğlu Pirî Çelebi, amcazâdesi Mehmed oğlu İbrahim Efendi'den 4.374 akçe tutarındaki malını aldığını mahkemede vasîsi huzurunda ikrar etmişti³.

Vasî tayininin yalnız müslümanlar için değil, zimmîler için de geçerli olduğu görülmektedir. Meselâ, Ahmed Paşa Mahallesi'nden ölen Yorgi oğlu Banapot'un çocukları üzerine Bâ-

1. A 50a/2.

2. A 45a/2.

3. A 26b/4. Diğer örnekler için bk. A 15a/4; 41a/4; 50b/4; 52a/2; 83a/1.

lî oğlu Hatir mahkemece vasî tayin edilmişti¹.

Eğer vasî görevini yerine getirmeyecek olursa o zaman kadı tarafından ikinci bir vasî ve bunların işlerini denetlemek için de bir nâzır nasbediliyordu. Elimizdeki bir kayıt buna güzel bir örnektir. Bu belgeden anlaşıldığına göre, Seyyid İsmail Çelebi kızı Şerife Rukıyye üzerine Ahmed kızı Hâce kadın vasî olmuştu. Ancak birçok kimse vasînin, çocuğun işlerine bakmadığını mahkemeye bildirmeleri üzerine el-Hac Can Ağa oğlu Osman Ağa ikinci vasî, Mehmed oğlu Hacı Ömer ise ikinci nâzır olmuşlardı².

b. Çocukların Nafakası ve Kisve Bahâsı

Hür, fakir ve bülûğ çağına ermemiş çocukların nafakasını karşılamak babanın dinî görevlerinden biridir. Bu görevden kaçan baba, hâkim tarafından hapsedilebildiği gibi, çocukların nafakaları takdir edilerek annelerine "istidâne", yani babası adına borçlanma suretiyle harcama yapmasına izin de verilebilir. Baba fakir dahi olsa çocukların nafakasını karşılamak zordur. Nafaka miktarı babanın ekonomik gücüne göre tespit edilir³.

Gerçekten de boşanma ve ölüm hadiseleri karşısında, kadının ve çocukların perişan ve muhtaç bir duruma düşmemesi için İslâm'ın aldığı bu tedbirleri Osmanlı mahkemeleri de uygulamışlardır. Bunu aşağıda belirttiğimiz örneklerde açıkça

1. A 87b/3. Ayrıca bk. A 53b/2.

2. A 71b/1.

3. Bilmen 1950: II, 526. Nafaka ile ilgili diğer hususlar burada geniş olarak ele alınmaktadır.

görmek mümkündür.

Meselâ, Hoca Alizâde Mahallesi imamı Mustafa oğlu Ömer, karısı Ali kızı Fatma'yı boşadığında Fatma, mahkemeye müracaat ederek, çocukları Mustafa ve Aişe'nin tahsil ve terbiyeleri ve diğer zarûrî ihtiyaçları için yeterli miktarda nafaka takdir edilmesini istemişti. Mahkeme kadının isteği üzerine çocuklardan herbiri için günlük 4 dirhem nafaka takdir etmişti¹. Yine Mes'ud Makramavî Mahallesi'nden babası ölen Hasan kızı Neslihan'ın annesi Veli kızı Alime'nin isteği ile mahkeme Neslihan'ın zarûrî ihtiyaçları için günlük 5 dirhem nafaka takdir etmiş ve intikal eden maldan harcamasına izin vermişti².

Nafaka takdiri yalnız müslümanlar arasında değil, zimmîler arasında da uygulanıyordu. Nitekim, Hacıbaba Mahallesi'nden Yahşî kızı Fumâle (?) için babası Yahşî oğlu Aslan üzerine nafaka olarak günde 5 dirhem takdir edilmişti³.

Mahkeme tarafından takdir edilen nafakayı ödeyemeyecek kadar fakir olan baba, azaltılması konusunda mahkemeye başvurabiliyordu. Uygun görüldüğü takdirde nafaka miktarı biraz azaltılıyordu. Ayda 120 akçe tutarında nafaka ödeyen Karakedi Mahallesi'nden Himmet oğlu İbrahim Çelebi, bu amaçla mahkemeye müracaat etmiş ve Ramazan kızı Fatma Hatun'un isteği ile takdir edilen günlük 5 akçe nafakayı ödemeye gücü yetmediğini ileri sürerek 4 akçeye indirilmesini istemişti. Kadı da durumu ehl-i vukûfa teftiş ettirdikten sonra, küçük kızı Fatma'ya

1. A 28a/5; 52a/3; 34b/4; 68a/2; 68b/1.

2. A 9b/4; 68a/2; 71b/3; 74b/3.

3. A 87b/3.

nafakası için günlük 4 akçe verilmesine karar vermişti¹.

Bu konuyla ilgili olarak defterlerde geçen kayıtlara göre, günlük nafaka miktarları 3-15 dirhem arasında değişmekteydi. Her çocuk için farklı nafaka tayin edildiği görülmektedir. Bu durumun, nafaka takdirinde çocuğun yaşı ile babanın malî gücüne itibar edilmiş olmasından ileri geldiği söylenebilir.

1. A 76a/1. Diğer bir örnek için bk. A 46b/1.

Ü Ç Ü N C Ü B Ö L Ü M

İ D A R İ H A Y A T

A - GENEL OLARAK BURSA'NIN İDÂRÎ TAKSİMATI

Bilindiği gibi taşra teşkilâtı eyalet, sancak ve kazalardan oluşuyordu. İncelediğimiz defterlere göre Hüdâvendigâr (Bursa) sancağı, Biga, Karesi, Kütahya, Teke, Hamid, Alâiyye, Karahisar-ı Sahip, Sultan Önü, Engürü, Aydın, Saruhan, Şuğla, Menteş ve Kocaili sancakları ile birlikte Anadolu Eyaleti'ne bağlı bulunuyordu¹.

Hüdâvendigâr sancağının merkezi Bursa idi. Sicillerden tespit edebildiğimiz bu eyalete bağlı kazalar şunlardır: İz-nik², Mudanya, Mihaliç³, Pazarköy⁴, İnegöl⁵, Kirmastı, Atranos, Gemlik⁶, Yenişehir⁷ ve Kite⁸. Ancak aynı defterin bir yerinde Kite "Nâhiye-i Kite" olarak geçerken diğer bir yerin-

1. A 121a/1.

2. A 141b/2.

3. C 4b/1.

4. C 7b/2.

5. A 96b/2.

6. C 8b.

7. C 18a.

8. A 96b/2; 141b/2.

de Kite kazası¹ olarak nitelendirilmiştir. Bunlara ilâveten bir belgeye dayanarak, Kite'nin 1070/1659 yılından itibaren kesinlikle kaza statüsüne sahip olduğu söylenebilir².

B - BURSA'DAKİ İDÂRÎ GÖREVLER

1- Sancak Beyliği

İncelediğimiz sicillere göre, Bursa'da 1066-1070/1655-1659 tarihleri arasında sırasıyla Yakalu Mustafa³, Kurd(Ahmed)Paşa⁴ ve Hüseyin Paşa⁵'nin sancak beyliği görevine getirildikleri, ancak bu kişilerin görevlerine gitmeyip yerlerine mütesellimler tayin ettikleri anlaşılmaktadır. Bu mütesellimler arasında, sırasıyla Yusuf Ağa, Selânikî Mehmed Ağa, Beyzâde Mehmed Ağa ve İbrahim Ağa⁶ gibi şahsiyetler ile karşılaşırız.

Kısa zamanda sancak beylerinin bu kadar sık değişmesi yönetimdeki istikrarsızlığı göstermektedir. Sancak beyi olanlara Hüdâvendigâr sancağı "ber vech-i arpalık"⁷ olarak verilmiş ve Sakız ve Limni adalarının muhafazası da uhdelerine bırakılmıştı.

1. A 129b/2; 141b/2.

2. C 18a.

3. A 49b/1.

4. C 63b/2.

5. C 34b/1.

6. B 24b/2; C 29a/2; 63b/2; 38a/3.

7. Hüseyin Paşa'nın tayin berâtı: "...hâliyâ hakkında me-zîd-i inâyet-i pâdişâhânem zuhûra getürüb Limni cezîresi muhâfazasında olmak şartıyla işbu sene seb'î-ne ve elf cemâziyelûlâsının ondördüncü gününden Hüdâvendigâr sancağın ber vech-i arpalık sana tevcih ve inâyet....olunmuşdur...". Ocak 1659. C 34b/1.

Defterlerimizde tespit ettiğimiz belgelere göre, sancak beylerinin veya onlar olmadığı zaman yerlerine geçen mütesellimlerin görevlerini şu şekilde sıralamak mümkündür.

Subaşı, sancak beyi veya onun vekili durumunda olan mütesellim tarafından tayin ediliyordu. Nitekim Mütesellim Yusuf Ağa, Bursa subaşıllığını 5 Kasım 1659 tarihinden itibaren yıllığı 18.000 akçeye Seyyid Mehmed'e tevcih etmişti¹.

Sefer sırasında sancağa bağlı yerlerdeki bütün askerler sancak beyinin komutası altında toplanıyordu. Sakız Adası'nın muhafazası ile görevlendirilen Mirlivâ Yakalu Mustafa'ya, sancaktaki bütün askerleri emri altında toplaması için evâil-i Zilkâde 1066/ 20-30 Ağustos 1655 tarihli bir ferman gönderilmiş olması buna bir örnek teşkil eder².

Sancağa bağlı yerlerde meydana gelen eşkıya hareketlerinin takip edilmesi, yakalanması ve mahkemeye sevk edilmesi de onun vazifelerindendir. Yanında yirmi atlı eşkıya ile birlikte Aydın, Saruhan ve Menteşe çevresinde halka zulmeden ve 'Baltacı' lakabıyla bilinen şakîden başka³, Yarhisar kazasının Kara Amuca köyünden "Karabacak" adıyla tanınan Sefer oğlu Mehmed'in ele geçirilmesi⁴ konusunda İstanbul'dan fermanlar yazılıyordu.

Şakîler yakalandıktan sonra şehir subaşısının sorumlu olduğu bölgelerden ise şehir subaşısına⁵, sancak beyinin me-

1. C 63b/2.

2. A 119b/2.

3. A 113b/1.

4. A 3a/3 7 Rebiülevvel 1066/4 Ocak 1655.

5. Karabacak hakkından gelinmek üzere subaşıya teslim edilmişti. Bk. A 3a/3.

sul olduğu yerlerdekiiler de siyaset edilmek için kendisine veya vekili olan mütesellime teslim ediliyordu. Defterlerimizde geçen bir kayıt, Celâli isyanlarının son halkasını teşkil eden Abaza Hasan isyanının Bursa'da ne derece olumsuz etkileri olduğunu göstermesi yanında sancak beyi veya mütesellimin siyaset etmesi konusunda ilginç bilgiler ihtiva etmektedir. Bu belgeye göre, Cami-i Kebir imamının da aralarında bulunduğu birkaç imam, hatip ve müteveli, Abaza Hasan Bursa'ya geldiğinde onu desteklemişler ve kale kapısının açılıp ailelerinin çıkarılmasını istemişlerdi. Aksi takdirde camileri açmayacaklarını ve cuma namazını kıldırmayacaklarını, Hasan Paşa'nın gelerek kaleyi döve döve alacağını ve kaledeki bütün halkı kılıçtan geçirip kadın ve çocuklarını esir edeceğini bildirmişlerdi. İşte sözü edilen şahıslar, mütesellim tarafından yakalanıp mahkemeye çıkarılmış, soruşturmaları yapıldıktan sonra, "Allah'a ve Peygamberine karşı (müslümanlara karşı), savaşa kalkışanlarla yeryüzünde fesada çalışanların cezası, ancak öldürülmeleri, asılmaları yahut sağ elleri ile sol ellerinin çaprazvârî kesilmesi, veyahut bulundukları yerden sürgün edilmeleridir. İşte bu ceza onların dünyadaki rüsvaylığıdır. Ahirette ise kendilerine büyük bir azab vardır"¹ meâlindeki âyet-i kerime gereğince idam edilmek üzere yine mütesellime teslim edilmişlerdir².

Halkın emniyet ve asayişini temin etmekle görevli olan sancak beyi veya mütesellimler, üzerlerine düşen bu görevleri

1. K. Kerim, Mâide, 33.

2. B 23a/1.

yerine getirmemekle kalmıyor, zorla "tekâlif-i şâkka"¹ ve "devr" adıyla haksız vergi toplayarak halkın huzurunu kaçırmıyorlardı. Nitekim Mutesellim Veli Ağa, yetmiş altı atlı ile birlikte Gönen kazasının köylerini gezerek "devr" adıyla halktan 75.000 akçe toplamıştı. Bunun üzerine Gönen kadısı mütesellimi divana şikayet etmiş ve bu kişilerin derhal yakalanıp gönderilmesi için Bursa kadısına ferman yazılmıştı².

2- Kadılık

İslâm adliye teşkilâtı üzerinde çalışan araştırmacılar, kadılığın tarihini Hz. Peygamber dönemine kadar çıkarmışlar ve dört halife döneminde uygulamaya devam edildiğini ve ondan sonra bütün İslâm devletlerinde yaygın olarak benimsenip yerleştiğini belirtmişlerdir³.

Osmanlı İmparatorluğu'nda da, daha kuruluşundan itibaren bu müessesenin varlığını görüyoruz⁴. Başlangıçta en büyük kadılık Bursa kadılığı iken, zamanla imparatorluğun başkentinin değişmesiyle birlikte buna Edirne ve İstanbul kadılıkları da eklenmiştir. Bu üç şehrin kadılığına "bilâd-i selâse" kadılıkları denmiş ve 500 akçelik mevleviyet kadılığı olarak nitelendirilmiştir⁵.

Bunlardan Bursa kadılığına 1066-1068/ 1655-1657 tarihleri arasında sırasıyla eski Medine-i Münevvere kadısı Kâme-

-
1. İkizceler ağnamı mukataa reâyası mirlivâlarını, kendilerinden zorla tekâlif-i şâkka istediği gerekçesi ile İstanbul'a şikayet etmişlerdi. Bk. C 28a/2.
 2. C 37b/1 Evâil-i Cemaziyülevvel 1070/14-24 Ocak 1659.
 3. Macdonald 1977: VI, 493; Atar 1979: 12 vd.
 4. Aşıkpaşaoğlu 1985: 27.
 5. Uzunçarşılı 1965: 88-89.

tîzâde Mevlana Mehmed Efendi¹, eski Mısır kadısı Sadruddinzâde Mevlana Ruhullah Efendi², Yenişehir kadısı Yakub Efendi³, ikinci kez Kâmetîzâde Mehmed Efendi⁴ ve Hâşimîzâde Seyyid Mehmed Efendi⁵ atanmışlardı.

Sancak beylerinde olduğu gibi kadıların da çok sık değiştirildiğini, bunlar arasında Kâmetîzâde Mehmed Efendi gibi sadece 3 ay 10 gün görev yapanların⁶ da olduğunu görüyoruz. Halbuki Mustafa Akdağ'a göre bir kadının görev süresi bir yıllık " müddet-i örfî" ve bir yıllık da uzatmalı olmak üzere iki seneydi⁷. İşte, daha normal sürelerini bile tamamlamadan kısa sürede yapılan bu değişiklikler, adliye teşkilâtının bozulmasına yol açmıştı. Gerçekten de incelediğimiz defterlerde kadıların, esnaftan haksız olarak vergi topladıklarına dair kayıtlar olması bunu doğrular niteliktedir⁸.

1. A 105a/1.

2. A 133b/1.

3. A 123a/1.

4. A 71b/1.

5. B 6b/1.

6. Kâmetîzâde Mehmed Efendi, gurre-i Rebiülevvel 1066/ 28 Aralık 1655 tarihinde göreve gelmiş, 18 Cumâdelâhir 1066/ 8 Nisan 1655 tarihinde göreve Rûhullah Efendi getirilmiştir. Bk. A 105a/1; 133b/1.

7. Akdağ 1974: II, 98.

8. Bir kısım tüccar Âsitâne-i Saâdete arzda bulunarak Bursa'ya değişik yerlerden getirdikleri ipekten vermeleri gereken resimleri ödedikleri halde, Bursa kadısının kendilerinden gayr-i kanûnî olarak 40-50 kuruş arasında değişen miktarlarda ayrıca vergi aldığından şikâyetçi olmuşlardı. 20 Zilhicce 1069/ 8 Eylül 1658 Bk. C 66a/2.

Anadolu kazaskerinin arzı ve berat-ı şerifle atanan¹ Bursa kadısına Bursa kazası "arpalık" olarak tevcih ediliyordu². Öte yandan, yeni tayin edilen kadı şehre girişinde ayan ve eşraf tarafından³ top atışıyla⁴ birlikte törenle karşılanıyordu.

Kadıların mahkemede tuttukları kayıtlardan aldığı ücretler konusunda Kamil Kepecioğlu'nun 30 Eylül 1479 tarihli bir fermana dayanarak verdiği bilgiye göre, tutulan kayıtlardan ıtknâmede⁵ 30 akçe, diğer yazılarda kadıya 15 akçe, bâki-re kızın nikahında 20 akçe, dul kadın nikahında ise 20 akçeden daha az alınıyordu. Bütün bunlarda nâib ve kâtibe birer

-
1. "...mezîd-i inâyet-i pâdişâhânem zuhûra getürüb... Gurre-i R. Ahir 1066 /27 Ocak 1655 tarihinden itibaren göreve başlamak üzere Bursa Kazası değerli fermanım ile sana tevcih edilmiştir.." (Tabeka asluhu'l-muta^c damgatü'l-abdi'l-fakîr Mustafa el-kâdî bi-asâkîri Anadolu -ufiye anhü-) Evâil-i Zilka'de 1066. Bk. A 105a/1.
 2. Bir fermanda "ber vech-i arpalık Hüdâvendigâr sancağına mutasarrıf olan kâdıy-ı kudâti'l-müslimîn Mevlânâ Bursa kadısı -zîde fazluhu-..." şeklinde hitap edilmektedir. Bk. C 27b/2.
 3. Kepecioğlu ts.: III, 1.
 4. 1068/1657 yılında beytü'l-mal emini olan Davud oğlu Bâli Ramazan ve Kurban bayramlarında, Bursa'ya yeni kadı'nın gelişinde, Bursa muhafazasına memur olan Kenan Paşa'nın gelişinde ve Bursa'ya donanmay-ı ferman olmağla ber mûcib-i fermân-ı âlî beş defada atılan toplara 1.300 akçe masrafı olduğunu kadıya tescil ettirmişti. Evâsıt-ı Muharrem 1067/ 29 Ekim 1656. Bk. B 19b/1.
 5. Özgürlük belgesi: Salıverilen köle ve cariyelere bir daha satılmamaları için sahipleri tarafından verilir.

akçe veriliyordu. Resm-i kismette ise mal varlığının % 2'si kadıya ait idi¹. XVI. asır sonlarıyla XVII. asırda miras taksiminde kadılar % 1,5, nikah resminde kız olanlardan kadıya 20 ve hademesine 5, dul olanların nikahından kadı 10 ve hademesi 5, hüccet ve resm-i kitâbette kadı için 20 ve hademesi için 5 ve azâdnâmeden kadı için 50, nâib, emin ve kâtip için 12 toplam 60 ve sicil kaydından 8, imzadan 12 ve mürâseleden yani şer'î muhâberâtta 6 akçe resim alınırdı².

Bursa kadısının bazen Anadolu kazaskerine ait vergilere tecavüz ettiği görülmektedir. Nitekim evâhir-i Rebiülahir 1047/ 11-21 Eylül 1637 tarihli bir fermana göre Anadolu kazaskeri, kadıyı kendine ait ücretlere müdahale etmekle suçluyordu. Burada belirtildiğine göre askerî sınıfın resm-i kismetî, nikahı, ıktnâmesi, vakfiye ve diğer hüccetleri kazaskere aitti. Reâyanın bu tür gelirleri ise kadı'nındı. Ayrıca askerî sınıfın resm-i kismetlerinden 100 akçeden az olanları da kadıya verilmişti. İşte kadı, kazaskere ait vergileri almaya kalktığı için bu fermanla dikkati çekilmişti³.

Kadılar bir kısım vazifelere yaptıkları tayinlerden aldıkları berat rûsûmunu "ahkâm-ı rûsûm emîni"ne teslim etmele-

1. Kepecioğlu : III, 167.

2. Uzunçarşılı 1965: 85.

3. Fermana göre hitâbet, imâmet, kitâbet, tevliyet, cibâyet, meşîyyet, nezâret vb. cihetlere tasarruf edenler askerî sayıldığı gibi yavecî, derbentçi, köprücü, ulakçı, bağcı, çeltikçi, tuzcu, celebçi, bakırcı, kadı nâibleri, şehir kethüdâları ve tekâlif-i örfiyeden muaf olanlarla bunların çocukları, seyyidler, azadlı köle ve cariyeler ile askerî kadın reâya ile evlenmediği sürece askerî sayılırdı. Bk. K 124b/1.

ri gerekirken 1069/1658 yılına ait bir aylık berat rûsûmunu Bursa kadısı zamanında vermemişti. O tarihteki emin, durumu âsitâne-i saâdete bildirmişti. Bunun üzerine kadıya gelen fermanda söz konusu rûsûmun hemen emine teslim edilmesi emrediliyordu¹.

XVII. asırda kadılar, yukarıda bahsettiğimiz harçlardan başka, nezâret hakkı olarak Bursa'daki vakıflardan ayda 1.200 akçe, cerâye olarak da dokuz müd buğday ve arpa alıyordu².

a. Kadı'nın Görevleri

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yıllarında kadılar, adlî ve idârî bakımdan şehirlerin tam hâkimi durumunda idiler. Akdağ, XVI. asrın ikinci yarısından itibaren kadıların bu konumunu muhafaza edemediklerini belirtir³. XVII. yüzyılda

diğer müesseselerde olduğu gibi adliye teşkilâtında da bu bozulmaların devam ettiğini söylemek mümkündür. Şimdi Bursa'daki kadı'nın görevlerine, defterlerimiz çerçevesinde kısaca değinmek istiyoruz. Bu görevler başlıca adlî, idarî, malî, beledî ve noterlik olmak üzere beş kısma ayrılabilir.

Kadının adlî görevleri arasında, yetim çocuklara nafaka bağlanması, alacak, miras, cinayet ve yaralama gibi davaların çözüme kavuşturulması, bülûğa ermemiş çocuklara babaları öldüğünde üzerlerine vasî tayini, cinayet, yaralama ve intihar ke-

1. B 37a/2.

2. O 2a/1-2 29 Zilkade 1085/ 25 Şubat 1674. XVII. yüzyılda Balıkesir'de kadı'nın her Ramazan ayında alınması âdet olan bir baklava akçesi vardı.Bk. Su 1937:34..

3. Akdağ 1974:11,72, 82, 102.

şifleri, köleler ile ilgili davalar sayılabilir¹. Meselâ, incelediğimiz dönemde Bursa'da 48 cinayet ve yaralama olayı olduğu anlaşılmaktadır².

İdarî görevlerine gelince; mütevellî tayini, imaretlere tabbah tayini, camilere imam, müezzin, kayyım tayini, mimarbaşı tayini ve ders-i âm ataması gibi muhtelif vazifelerin dışında, esnaf yöneticilerinin tayinlerini yapmak ve gerektiğinde görevden almak da kadı'nın görevi idi³. O bütün bu vazifelilerin tayini yapar ve merkezden berat isterdi. Ayrıca kadı merkezden gönderilen her türlü fermanın muhatabı idi. O, gelen bu fermanların gereğini yapmak zorunda idi. Bu fermanlar; savaş sırasında asker toplamaktan mevcut subaşının azli ve yerine bir başkasının atanmasına kadırolansişlere ilâveten, altı-bölük yoldaşları üzerine kethüdâyeri tayini, Mekke'ye gidecek yeni kadı'nın yol masrafları, Hocaazâde Mes'ud Efendi'nin idam fermanı, Açıkbaş Seyyid Mahmud'un Bursa'dan sürülmesi gibi birçok konuyu ihtiva etmektedir⁴.

Kadının malî görevleri arasında şu konuları sıralamak mümkündür: Avâriz ve nüzül vergilerinin toplanması, Anadolu'nun sağ kolundaki eyaletlerin hazinesinin merkeze güven içinde gönderilmesine yardımcı olunması, her türlü mukataâların emine zaptettirilmesi ve gelir giderlerin kontrolü, vâriissiz ölenlerin terekelerinin gönderilen mübâşire yazdırılması, vakıfla-

-
1. A 9a/3; 10a/2; 10b/2; 16b/2; 17b/1; 51a/3; 52a/3; 91b/5; 93a/2; 95b/2; 122a/2; 126a/1; 144b/5; B 5b/1.
 2. A 52b/2; 72a/3; 80b/2; 85a/4.
 3. C 26b/1; A 8a/4; 15b/2; 106b/1; 108a/3; 113a/2; 129a/1; 145b/3; 146b/3; B 38b/2.
 4. A 56a/1-2; 112a/3; 117b/2; 125a/2; 139a/3.

rın yıllık muhasebelerinin yapılması, reâyadan haksız vergi talep edenlerin menedilmesi, vergisini vermeyen esnaf, tüccar ve diğer reâyanın takibi¹.

Buna ilâveten kadı'nın, bazı vakıf müesseselerinin bakım ve onarıma ihtiyaç göstermesi halinde keşiflerinin yapılması ve onarımlarının sağlanması, tüketicinin korunması, amacıyla mevsimlere göre yiyecek ve giyecek maddelerine narh konulması, yani fiyatlarının tespitinin yapılması, esnaf ve zanaatkârın ürettiği malların belirlenen standarda uygun olarak üretilmesini sağlamak² gibi beledî görevleri de vardı.

Son olarak kadı noterlik görevlerini de yerine getirirdi. Bu görevler arasında, her türlü alış verişe dair kayıtlar ile vekâlet ve kefâlet kayıtlarının tutulması ve vakfiyelerin tescili³ sayılabilir.

b. Mahkemede Diğer Görevliler

Mahkemede kadıdan başka görevliler de vardı. Bunlar; nâib, kâtip, bevab ve mahkemeye çağırılan kişilerin getirilmesi ile görevli muhızrlardır.

Bursa mahkemesinde görevli olan ve kadı tarafından atanan nâib "bab nâibi" olarak adlandırılıyordu. Bab nâibi, kadının yanında bulunup gerektiğinde ona vekâlet eder veya herhangi bir şer'î muameleye bakmak üzere kadı tarafından köylere

-
1. A 19b/1; 96b/2; 102b/2; 113a/2; 123b/2; 139b/2; C 14b/2; 23a/1; 24a/1; 29a/3.
 2. B 2a/2; 5b/1; K 122a/1. XVIII. yüzyılda Ankara kadısının görevi için bk. Özkaya 1985: 207. XIX. yüzyıl Ankara şehri için bk. Özdemir 1986a:186. Genel manada kadı'nın görevleri için bk. Ebu'l Ula Mardin 1970: XI, 44.
 3. B 12b/4; 25b/2; A 2a/1; 6b/3; 11b/3; 31a/2; 58a/2.

gönderilirdi¹. Meselâ Sadruddinzâde Rûhullah Efendi'nin bab nâibi müderris İbrahim Efendi idi². Cinayet, yaralama gibi olayların keşfine hep bu nâib giderdi³.

Mahkemede bundan başka nâibler olup olmadığı konusunda incelediğimiz defterlerde herhangi bir bilgiye rastlamıyoruz, fakat 1171/1757 senesinde bab nâibi, keşif nâibi, tahıl nâibi ve ıbâk nâibi diye dört nâib olduğunu biliyoruz⁴.

Daha önce de belirtildiği gibi nâibler, mahkemede tutulan kayıtlardan belirli ölçülerde ücret alıyorlardı⁵.

Kâtip ve bevva'nın görevleri hakkında defterlerimizde bir bilgiyle karşılaşmadık, ancak kâtipin mahkemede hüccetleri defterlere geçtiği ve bevva'nın da kapıcı olduğu açıktır.

Muhzırbaşı ve muhzırlar ise mahkemede hazır bulunması gereken kimseleri getirmekle görevli oldukları gibi şehrin güvenliğini sağlamakla da sorumluydular⁶. XVII. asrın sonlarına doğru muhzırbaşıyla birlikte mahkemede yirmi bir muhzır vardı⁷.

1. Uzunçarşılı 1965: 117.

2. A 42b/3 27 Şevval 1066/ 8 Ağustos 1655. Ayrıca bu tarihten 1067/1656 tarihine kadar sırasıyla Abdülkadirzâde Receb Efendi, Abdurrahim Efendi, İbrahim Efendi bab nâibi idi. Bk. A 69b/1; 71b/1; 93a/1.

3. A 6a/1; 52b/1; 46a/1.

4. S 2a/1-4. Bu dönemde kadı Salih oğlu Osman idi.

5. Mahkemede tutulan belgelerden nâib bir akçe ücret alıyordu. Bk. Kepecioğlu ts.: III, 167.

6. A 21a/3; 53a/2; 93a/1. Ayrıca bk. Özdemir 1986: 198. Muhzırlar ve muhzırbaşının Muhzır Ağa Bölüğü'ne bağlı olmaları gerekir. Bk. Uzunçarşılı 1943: I, 208.

7. Ö 1b/5.

Muhzırbaşı "müdde^cînin mâl-ı makbûzundan yüzde iki" akçe ücret almaktaydı¹. 1675 yılında alınan bu ücretin 1550 yılından beri hiç değişmediğini görüyoruz².

Muhzırların, miktarları bilinmemekle birlikte "ihzâriyye" denilen bir resim aldıkları bilinmektedir. Ayrıca bunlardan avâriz-ı divâniyye, ordûy-i hümâyûn, bedel-i nûzûl gibi vergileri toplamaya gelen memurların yanına iki muhzır veriliyor ve bundan da belirli bir ücret alıyorlardı. İşte muhzırların aldıkları ücretlere, hakkı olmadığı halde muhzırbaşı müdahale etmekte ve onların aldığı her ücretten, hem kendine bir muhzır hissesi hem de hizmetkârına bir muhzır hissesi verilmesini istiyordu. Meselâ 1675 yılında muhzırbaşı mühtedî Ahmed, böyle bir harekete başvurduğundan dolayı divân-ı hümâyûna şikayet edilmişti³. Muhzırbaşının ücretini artırmak için bu yola başvurması, hayat pahalılığının artmasına paralel olarak ücretinin artırılmaması sebebiyle olduğu söylenebilir.

Muhzırlardan başka mahkemede görevli olan bir avcıbaşı

-
1. O 21b/2 28 Safer 1086/. 24 Mayıs 1675.
 2. Akdağ 1974: II, 101. Defterlerimizde geçen bir kayıttan muhzırbaşının 1642 yılında da aldığı ücret, yüzde iki idi. Bk. İ 156a/2. Hatta bu tarihten çok daha sonraları, XVII. yüzyılda bile bu ücretin sadece Bursa'da değil, Anadolu eyaletine bağlı diğer sancaklarda da aynen varlığını müşahade ediyoruz. Bu asırda Konya'da muhzırbaşının aldığı ücret de "müdde^cînin mâl-ı makbûzundan yüzde iki akçe" şeklindeydi. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Özkaya 1985: 224.
 3. O 21b/1.

ile 90 nefer avcı da görülmektedir¹. Bunlar da, çevrede ortaya çıkan hırsız ve şakîleri yakalayıp mahkemeye getiriyor ve şehrin güvenliğini sağlıyorlardı. Gerçekten de defterlerimizdeki bir kayıt bu durumu açıkça gösteriyor. Bu kayda göre, bir grup şakî Isparta'dan Bursa'ya gelmekte olan kervanın yolunu gece yarısı kesip soymak üzere iken o saatte devriye gezen birkaç nefer avcı, onları yakalayıp mahkemeye getirmiş ve muhakemeleri yapıldıktan sonra üçer yıl kürek cezasına çarptırılmışlar ve avcıbaşıya teslim edilmişlerdi². Ayrıca vilâyet hazinelerinden İstanbul'a giden hazinelerin, Bursa'dan geçerken koruma işini de deruhte ediyorlardı³.

1. Uzunçarşılı, avcıları ve şikâripleri ayrı başlıklar halinde anlatmış, birincilerin ilk zamanlar yeniçerilere tüfek talimi yaptırdıklarını, ancak bunu zamanla terk ettiklerini, ikincilerin ise barış zamanında padişahla Istranca dağlarında avlandıklarını ve bulundukları bölgenin inzibat işlerini yürüttüklerini ve savaş sırasında padişahla birlikte sefere katıldıklarını söyler ve şöyle ekler: "Ben tüfenk talimi yaptıran avcılarla bunları birbirine karıştırmaktan çekindim. Bununla birlikte ikisinin bir olması da muhtemeldir". Bk. Uzunçarşılı 1943: 226-230. Defterimizdeki kayıt ise şöyledir: "Bâisü tahrîr-i tezkîre budur ki, Bursa mahkemesinde hizmet etmek sicil-i mahfûzda mestûru'l-esâmî olan...90 nefer avcıbaşısıyla hizmet-i şer^c-î şerîfde lâzım ve mühim ve mu'tad-ı kadîm dahî minvâl-i meşrûh üzere olmağla mezbûrları taraf-ı âhardan bir kimesne müdahale etmemek için işbu memhûr tezkîre verilmiştir ki evâil-i Receb 1100". Bk. Ö 1b/5.

2. B 12a/2; C 64a/1.

3. C 64a/1.

Avcıların sayısı 1659 yılında 80 kişi olup iki kısma ayrılmışlardı. Bunların kırkı Hz. Emir semtinde, geriye kalan kırkı da Bayır semtinde ikâmet ediyorlardı¹.

Ücretleri konusunda herhangi bir belgeye sahip olmadığımız avcılar, avâriz-ı divâniyye ve tekâlif-i şâkkâdan muaf idiler².

c. Şehir Kethüdâsı

Devlet nezdinde halkın temsilcisi olan şehir kethüdâsı Bursa'da XVI. asırdan beri bulunmaktaydı³. Bu yönetici hakkında defterlerimizde sadece tayini ile ilgili bilgi vardır.

Bursa kethüdâlığına getirilen kişiler, bizzat kendileri arzda bulunarak şehir kethüdâsı olmak istiyor ve bu istekleri kabul edilerek "ruûs-i hümâyûn" ile göreve getiriliyordu⁴. Meselâ, Anadolu Ağası Mehmed Ağa, bu şekilde şehir kethüdâsı olmuştu⁵.

Görev sürelerinin ne kadar olduğu hakkında defterlerimizde bir bilgiye rastlamıyoruz, ama 1656 yılındaki şehir kethüdâsı olan Ali Bey, bu görevde sadece iki gün kalmıştı⁶.

Yukarıda bahsettiğimiz tayin beratlarından bu görevlinin, şehir muhafazasından⁷ başka, esnafın da hükûmet nezdin-

1. C 64a/1.

2. C 64a/1.

3. Pakalın 1971: III, 317; Özdemir 1986a: 157.

4. "Mahrûse-i Brusa'nın şehir kethüdâlığı ruûs-i hümâyûnumla...Ali Beğ'e tevcih olunub...ruûs-i hümâyûnum sûret mücibince zabt u tasarruf ettirilmek...emrim olmuştur" Evâhir-i Safer 1067/20-30 Aralık 1655.A 107a/1.

5. A 113b/1.

6. A 107a/2 Gurre-i Rebiülevvel 1067/ 29 Aralık 1656.

7. A 113b/1.

deki temsilcisi olarak gösterilmektedir. Ayrıca esnafın eşkıyalık hareketlerine girişmesi halinde, kethüdâ duruma hâkim olmak ve olayı Âsitâne-i Saâdete bildirmekle görevli idi. Nitekim Bursa kethüdâsı Ali, kahveci ve ehl-i hiref arasından bazılarının sipahi kılığına bürünerek hilâf-ı şer^c-i şerîf teaddîden hâli olmadıklarını şikayet etmiş ve bu şikayet üzerine gelen emirde, bu gibilerin menedilmesi, şayet emirlere uymazlarsa durumun tekrar bildirilmesi istenmişti¹.

d. Şehir Subaşılığı

Osmanlı şehirlerinde asayiş ve güvenliği sağlamak görevi birinci derecede şehir subaşısına aitti². Klâsik Osmanlı dönemini inceleyen M. Akdağ şehir subaşısına "zaîm" de dendiğini, şehir merkezi ve nahiyesini teşkil eden birkaç köyün güvenliğinden sorumlu olduğunu ve divan tarafından merkezden atandığını belirtmektedir³.

XVII. asrın ikinci yarısı başlarında Bursa'da da subaşıya "zaîmü'l-vakt" adı veriliyordu⁴. Subaşı, sancak beyi adına mütesellim tarafından iltizam usûlüyle atanıyordu⁵. Su-

1. C 18b/3. XVI. asırda Bursa'da kethüdânın görevlerini anlatan Ö.Ergenç, kethüdânın, devletin reâyaya yüklediği avâriz ve tekâlif-i örfiye gibi vergilerin tevzii ve taksimini yaptığını söyler. Bk. Ergenç 1982: III,108.
2. Pakalın 1977: III, 260.
3. Akdağ 1974: II, 90.
4. B 30a/1.
5. "....inhâ olunur ki, Bursa'da...şehir subaşılığı işbu 1066 Zilhicce'sinin gurrelerinden bir ay tamâmına ağalarımızdan...Zaîm Ağ'a'ya deruhte edip..." Gurre-i Zilhicce 1066/ 20 Eylül 1655. A 117b/2

başılar, Seyyid Mehmed, Seyyid Hüseyin ve Ali Bey gibi, iltizam bedeli olarak mütesellime ayda 6.000 akçe ödüyorlardı¹. Buna göre subaşılığın yıllık gelirinin 72.000 akçeye kadar çıktığı söylenebilir.

Subaşılığın gelirlerini cürm-i cinâyet gibi bâd-ı hevâ denilen vergiler oluştuyordu².

1066-1070/1655-1659 tarihleri arasında Bursa'da sekiz kişinin subaşı olduğu ve görev sürelerinin 1-5 ay arasında değiştiği görülmektedir³. Bu da gösteriyor ki, diğer müesseselerdeki istikrarsızlık subaşılıkta da mevcuttu.

Açıklanması gereken diğer bir husus da kimlerin subaşı olduğudur. XVI. asırda Altı-bölük sipahileri arasından tayin edilen subaşının, incelediğimiz dönemde kapıkulu ağaları içinden atandığını görmemizin yanında seyyidlerin de bu göreve getirildikleri anlaşılmaktadır⁴.

Genellikle kısa süre görev yapmalarının ve merkezî otoritenin sarsılmasının sonucu olarak subaşılar da asayişin sağlama görevini zaman zaman sûistimal etmişlerdi. Hapsetmek üzere mahkeme tarafından kendilerine teslim edilen bir kişiyi

1. C 31a/2; 34b/3; 63b/2. XVII. yüzyılda Bolu sancağı subaşılığının da ayda 5.128 akçe gelir getirdiği ve subaşılığa burada da iltizam usûlüyle atama yapıldığı belirtilmektedir. Bk. Sahillioğlu 1966, 35;31.
2. A 101a/1.
3. A 101a/1; 109b/3; 112a/1; 117b/2; C 31a/3; 34b/3.
4. 1066-1070/1655-1659 tarihleri arasında sırasıyla Zaim Ağa, Hasan Ağa, Ali Ağa, Seyyid Mehmed Çelebi, Seyyid Hüseyin, Ali Bey subaşı olmuşlardı. Bk. A 101a/1; 109b/2; 117b/2; C 31a/3; 34b/3; 49b/2; 63b/2.

serbest bırakarak İstanbul'a gitmesini sağladıkları gibi¹ kendi görev bölgesi dışındaki yerlerin bâd-i hevâ vergilerini de toplayarak halka zulmediyorlardı. Meselâ, bir süreden beri Medine-i Münevvere reâyasının cürm-i cinayet ve resm-i arûsâneleri subaşıya verilmemesi üzerine subaşı müdahale edip almak istemesi, sözkonusu vakfın yâve cizyedârlarının şikâyetine yol açmıştı². Bu tür hadiseler çokça tekrarlanmış olmalı ki, canı yanan halk, divân-ı hümayûna başvurarak, kendilerinden hileli yollarla haksız vergi alınmaması için ellerine "emr-i şerif" verilmesini istiyorlardı. Nitekim, Sultan Mehmed evkâfı köylerinden Aksungur Köyü halkının beylerbeyi, sancak beyi ve subaşının kendilerinden haksız yere vergi almamaları için ellerine emr-i şerif verilmişti³.

Daha önce de belirtildiği gibi, kadı infaz yetkisine değil sadece yargı yetkisine sahipti. İnfaz ise subaşının yetkisi dahilindeydi. O, yargılama sonucunda hapsedilmesine hükmedilen kişiyi kale içindeki zindana⁴ hapsediyor veya - o dönemin terminolojisiyle- "hakkından gelinmesi", diğer bir ifadeyle "siyaset edilmesi"ne hükmedilmişse onu da idam etti-

-
1. 1068/1657 yılında subaşı olan Hızır Bey, hapsi gereken Receb'i serbest bırakmıştı. Bunun üzerine, Receb'in, oğullarını yaraladığı gerekçesiyle çocukların anne ve babası subaşidan şikâyetçi olmuşlardı. B12b/1.
 2. C 32b/1.
 3. C 50a/1.
 4. Bursa'da hapishane bekçisi olan bir "zindan miftahçısı" bulunuyordu. Anadolu ağasının arzı sonrasında beratla atanan bu görevli, yıllık 2.000 akçe ücretini ikizceler ağnâmi mukataası malından almaktaydı. R 192b/2; A 12b/1.

riyordu. Defterlerimizde geçen 48 yaralama, hırsızlık ve cinayet olaylarından dört tanesinin fâillerinin yakalanıp idam edildiğini görüyoruz¹.

e. İhtisab Ağalığı

Klâsik İslâm döneminde "hisbe" diye bir müessesenin varlığı bilinmektedir. Başlangıçta, iyilikleri emretmek ve kötülüklerden alıkoymak gibi dinî bir görev olan hisbeyi yerine getiren "muhtesib", sonraları bilhassa ticaret sahasındaki prensiplerin eksiksiz bir biçimde uygulanması ile görevliydi². Hz. Peygamber devrinde bu görevi yürütenler mevcutsa da hisbe, teşkilâtlı bir müessese niteliğine Hz. Ömer döneminde kavuşmuş ve daha sonra hemen hemen bütün İslâm devletlerinde varlığını sürdürmüştü. Osmanlılar'a da kendinden önceki İslâm devletlerinden geçtiği bilinmektedir³.

İslâm devletlerinde ihtisab işleriyle uğraşan muhtesibe Osmanlılar'da önceleri "ihtisab ağası" veya "ihtisab emini", Tanzimat'tan sonra da "ihtisab nâzırı" denilmiş, ancak bunun yanında "muhtesib" kelimesi de ihmal edilmemişti⁴. Ayrıca muhtesibin "ihtisab çardağı" denilen bir teşkilâtın başkanı olduğu anlaşılmaktadır⁵.

-
1. A 4a/1; 43b/4; 52b/2. Meselâ, Bekâr Hamamı diye bilinen "Akça Hamamı"nda, 13 kişiyle birlikte öldürme ve soygun olaylarına karışan Boşnak Mustafa yakalanarak idam edilmişti. Bk. C 50a/1.
 2. Kazıcı 1987: 13-14; Mantran 1986: I, 289.
 3. Kavakçı 1975: 41-47.
 4. Pakalın 1971: II, 40; Ayrıca bk. A 128b/1.
 5. Mantran 1986: I, 291.

Mantran, İstanbul muhtesibinin görevlerinden bahsederken "çardak" adının bu şehire gelen hammaddelerin esnaf arasında paylaştırıldığı yerlere verildiğini ve bundan başka bu gibi yerlere "kapan" (hal, depo) da denildiğini belirtir¹. Pakalın'ın verdiği bilgiye göre çardak, esnaf ve bunların yöneticisi olan muhtesib ve ona bağlı yardımcılarının dairesidir. Çardak adıyla ilk bina Fatih Sultan Mehmed tarafından kurulmuştur. Çardaklara büyük gümrük demek de mümkündür².

İncelediğimiz defterlere göre ihtisab ağasının yanında "ihtisab kethüdâsı" ve "koloğlanları" denilen yardımcılar da vardı³. Şimdi muhtesibten başlayarak bu görevliler hakkında, defterlerimizdeki bilgileri de ilave ederek anlatalım.

Muhtesib, XV. asırda olduğu gibi⁴ incelediğimiz dönemde de iltizam usûlüyle tayin ediliyordu. İhtisab gelirleri bir mukataa haline getirilerek genellikle altı-bölük halkından olanlara veriliyordu. İhtisab ağalığı mukataasının mültezimi (muhtesib)in, bununla birlikte ihtisab kethüdâlığı, şem^chane, bâc-ı iskele-i Mudanya mukataalarını da iltizama aldığı görülmektedir⁵. Bunlardan ihtisab ağalığı, yılda devlete iki yük 9.866, ihtisab kethüdâlığı 5.134 akçe gelir getirmektedir. Diğer iki mukataanın toplam geliri ise 130.000 akçedir⁶.

1. Mantran 1986: I, 290.

2. Pakalın 1971: I, 325.

3. A 112b/3; 131b/2.

4. Barkan 1942, I, 5:327.

5. A 112b/3.

6. A 112b/3.

Bilindiği gibi muhtesibin asıl görevi, şehir ve kasabalarda esnaf ve zanaatkârları denetlemek, esnafın sattığı mallara narh koymak, kullandığı kile, arşın, endâze, terazi ve kantar gibi ölçü ve tartıları kontrol etmek¹, çarşı ve pazarın intizamını sağlamak, kadı'nın verdiği hükmü tatbik etmektir. Ayrıca muhtesib kendine ait vergileri de topluyordu². Bunlara ilâveten incelediğimiz dönemde, bedelini ihtisab mukataası malından karşılamak şartıyla sarayın "kiler-i âmire"sine ihtiyaç halinde bozayı karşılaması ve kendisine bağlı koloğlanları, kâtip ve hüddâmın tayinlerinin yapılması onun görevleri arasında sayılabilir³.

İhtisab çardağı kethüdâlığı⁴, muhtesibe bağlı olarak görünse de tayinin direk merkezden yapıldığı görülüyor. Zaten kethüdâlık da iltizam usûlüyle veriliyordu. Daha önce de belirtildiği üzere, ağalık ile kethüdâlığı aynı şahsın aldığı da oluyordu. Dergâh-ı âlî yeniçerilerinden olan kimselere verildiği görülen kethüdâlık, bu dönemde İhtisab Ağası Solak Hasan ile İhtisab Kethüdâsı yeniçeri Mehmed arasında anlaşmazlık konusuydu. Solak Hasan, 8 akçe ulûfesini hazineye bırakıp iki-üç seneden beri ihtisab kethüdâlığını yürüten Meh-

1. Pakalın 1971: II, 40; Özdemir 1986a: 159.

2. Barkan 1942, I, 5: 327.

3. A 112b/3; 131b/2. Muhtesibin görevleri konusunda geniş bilgi için bk. Mantran 1986: I, 288-296.

4. XIV. yüzyılda Ankara'daki ihtisab nâzırlığını anlatan Rifat Özdemir, bu konuları anlatırken ihtisab kethüdâsı ve ihtisab ağası çardağı hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Bk. Özdemir 1986a: 159.

med'in elinden südde-i saâdete müracaat edip 5.134 akçeye kethüdâlığı almıştı. O da, Solak Hasan'ın kendisine gadrettiğini şikayet ederek kethüdâlığın 7.000 akçeye kendine verilmesini istemiş ve bu isteği kabul edilerek ihtisab kethüdâlığı kendisine tevdi edilmişti¹. Ancak Mehmed'in kethüdâlığını kabul etmeyen kadı, merkeze gönderdiği bir arzda, daha önce kethüdâlık yapıp mâl-ı miriye zarar getiren Mehmed'in görevden alınarak, Mehmed'in 8 akçe ulûfesini vermek, kendi ulûfesini hazineye bırakmak şartıyla 7.000 akçeye Hasan'a verilmesini istemişti. Böylelikle Hasan tekrar kethüdâlığa tayin edilmişti². Demek ki, kethüdâ, hem kendi hem de kadı'nın arzıyla atanabiliyordu.

İhtisab çardağında görevli olan ve muhtesibin yardımcıları durumunda "koloğlanları" adı verilen bir grup daha vardı ki, bunların atamaları ihtisab nâzırının arzı ve beratla yapılıyordu³. Koloğlanı azledilmediği sürece görevde kalabiliyordu. Öldüğü zaman yerine oğlu, koloğlanı olarak atanıyordu. Eğer oğlu yoksa, mülâzımlardan en yaşlısına veriliyordu⁴.

İhtisab emini, görevini yerine getirmeyen koloğlanını görevden alabiliyor ve yerine bir başkasının atanması için arzda bulunabiliyordu⁵.

1. A 131b/3 25 Cumadelevvel 1066/ 22 Mart 1655.

2. A 128b/1 8 Receb 1066/ 27 Nisan 1655.

3. Mehmed adında biri koloğlanı olarak ihtisab nâzırının arzıyla tayin olmuştu. Bk. A 146b/3.

4. Mantran 1986: II, 296. Görev sürelerinde sınırlama olmadığı konusu için bk. A 131b/2.

5. A 147b/3 20 Safer 1066/ 19 Aralık 1655.

Eğer görevinden azledilen koloğlanı, haksız bir gerekçeyle görevinden alınmışsa İstanbul'a müracaat ederek tekrar vazifesine dönebiliyordu¹.

Koloğlanlarının sayısı hakkında bir bilgiye sahip değiliz, ancak aynı dönemde İstanbul'da en az 15 koloğlanının olduğunu görüyoruz². Bursa'da bu kadar olmasa da buna yakın sayıda koloğlanı olduğu söylenebilir.

Muhtesibin yardımcıları olarak görülen bu görevliler "ihtisâbiye" denilen vergiyi toplamakla görevliydi. Diğer bir deyişle bunlar muhtesibin vergi tahsildarları idi³.

Nihayet ihtisab ağasının diğer yardımcıları da kâtip ve hüddâm (hizmetçiler)dır. Muhtesib, ihtisab mukataasını iltizam alırken bu görevlileri tayin etme yetkisinin de kendisine verilmesini istiyor ve bu arzusu İstanbul tarafından kabul görüyordu⁴. Ayrıca defterlerimizde bunlar hakkında herhangi bir bilgi yoktur⁵.

f. Bursa Ağalığı (Yasakçıbaşılığı)

Tanzimat'tan sonra "kavas" da denilen muhafaza memuruna "yasakçı" ve bunların başındaki zâbite de "yasakçıbaşı" adı veriliyordu⁶. M. Akdağ, kelimenin anlamından hareketle şehirlere gelen yolların ağızlarını ve asayiş bakımından çok önem-

1. A 131b/2.

2. Mantran 1986: I, 296.

3. Mantran 1986: I, 296; Pakalın 1971: II, 41.

4. A 112b/3.

5. İstanbul şehrinde 1844 senesinde ihtisab çardağı görevleri ve hizmetleri hakkında bk. Kazıcı 1987: 46.

6. Pakalın 1971: III, 606.

li sayılan bazı noktaları göz altında tutan ve hükûmetin, bu bölgeler hakkında koyduğu yasakları uygulayan güvenlik memurlarına "yasakçı" adı verildiğini belirtmektedir¹. Acaba XVII. asrın ikinci yarısı başlarında Bursa'da Bursa Ağası da denilen yasakçıbaşının statüsü ve görevleri ne idi?

Bursa'da yasakçıbaşısına "Bursa zâbiti" de denilmekteydi. Zira o, aynı zamanda yeniçerilerin de zâbiti durumundaydı². Yeniçeri ocağının ihtiyar ve emektar çavuşları arasından seçilen Bursa Ağası'nın tayini Yeniçeri Ağası'na aitti. O, yasakçıbaşılığa atama yaptığında kadiya mektupla bilgi vermekteydi³.

Tayin mektuplarına dayanarak yasakçıbaşının görevleri şu şekilde sıralanabilir: Yakalu dolama, burma astar ve yağmurluk giyip varsak ve tüfenk gibi silahlar taşıyarak fukaraya zulmeden levend tâifesini yakalayıp mahkemenin izni ile haklarından gelmek, şehirde bulunan yeniçeri, acemoğlanı, topçu ve cebeci tâifesini zabt u rapt altında tutmak, bunlar arasında vâriissiz ölenlerin terekelerini mirî için zaptederek Uzunçarşı'da müzâyedeye çıkarıp satmak ve elde edilen parayı müfredât defterlerine yazarak âsitâne-i saâdete göndermek⁴, sefer sırasında Bursa'daki asker tâifesini serdarlarıyla bir-

1. Akdağ 1974: II, 109.

2. C 26b/1.

3. A 115b/1; 139a/3; 146a/2.

4. Gerçekten de Mahmud Paşa Hanı'nda ölen kahve tüccarı Yeniçeri Mahmud'un vârisi olmadığı için malının zaptedilerek satılması ve Yeniçeri Ağası'na teslim edilmesi Bursa Ağası'ndan istenmişti. Bk. A 104b/1.

likte serhade gitmesi gerekenleri serhade, korucu ve oturu-
cu olanları âsitâne-i saâdete sevk etmek ve orduy-ı hümayûna
katılmalarını temin etmek, sözlerini dinlemeyen ve itaat et-
meyenlerin isim, resim ve dirliklerini yazıp İstanbul'a bil-
dirmek¹.

Bursa'da eşkiyalık hareketleri ortaya çıktığında, şâ-
kilerin yakalanması ve haklarından gelismesi konusunda şeh-
rin bütün yöneticileri(kadı, mütesellim, kethüdâyerî, yeni-
çeri serdarları ve avcılar zâbiti) ile birlikte Bursa Ağası-
na da görev veriliyordu. Nitekim 20 kişi ile beraber eşkiya-
lık yapan " Baltacı" lakabıyla meşhur kişinin öldürülmesi ko-
nusunda bu görevlilere şöyle deniliyordu: "...şimdi hepiniz
bu hususa ehemmiyet verip...her ne şekilde... yakalanması
mümkünse üzerine varıp... adı geçen şâkiyi yakalayıp cemiye-
tini dağıtıp kendisini öldürmek konusunda fermânım olmuştur.
...İhmal suretiyle kaçmasına fırsat verip emr-i şerîfim yeri-
ne getirilmediği takdirde hepiniz sorumlu tutularak cezalan-
dırılacak ve görevinizden alınacaksınız..."².

Bursa Ağası'nın normal görev süresinin ne kadar olduğu
kesin olarak bilinmemekle birlikte, tayin mektuplarından en
fazla 3-4 ay görevde kaldıkları anlaşılmaktadır³.

g. Kethüdâyerîlik

M. Akdağ, kethüdâyerînin 1558 Bayazıt isyanından sonra
ortaya çıktığını ve bu isyandan sonra yeniçeri ve altı-bölük

1. A 115b/1; C 26b/1.

2. A 113b/1.

3. A 115b/1; 139a/2; 146a/2.

halkının Anadolu şehirlerinde garnizonlar kurup, ticaret, esnafılık ve çiftçilik gibi değişik işlerle uğraştıklarını, bunun sonucu olarak şehir merkezlerinde kadı, subaşı, şehir kethüdâsı ve diğer ileri gelenler yanında altı-bölük halkından olanların işlerine bakan "kethüdâyerî"nin yer aldığını belirtmektedir¹.

Yeniçeri askerinin süvari kısmını teşkil eden sipah, silahtar, sağ ulûfeciler, sol ulûfeciler, sağ garipler, sol garipler adı verilen "altı-bölük halkı"nın âmiri durumunda olan kethüdâyeriye "zâbit" adı da veriliyordu. Kethüdâyeri altı-bölük ağalarının müşterek imzalarıyla Bursa kadısına hitaben yazılan "mektup"la atanıyordu².

Bilindiği gibi XVII. asrın ortalarında Osmanlı İmparatorluğu Venedik ile savaş halindeydi. Bu sebeple ordunun ihtiyacı olan askeri karşılamak amacıyla Bursa'daki askerin âcilen gönderilmesi hususunda yazılan fermanla kadı, mütesellim ve alaybeyi yanında kethüdâyeriye de hitap edilmekteydi³. Bundan başka kethüdâyerinin altı-bölük yoldaşlarını zabt u rapt altında bulundurarak onların işlerini takip etmek, aralarında meydana gelen anlaşmazlıkları çözümlmek gibi aslî görevleri vardı. Ayrıca levendât tâifesinden olup sipahi adı ile bayrak ve mızrak götürüp "reâya" ve "ehl-i sûk"u rahatsız edenleri takip edip şer^c ile hakettikleri cezaları tatbik etmek de vazifeleri arasındadır⁴. Kendisine itaat etmeyen al-

1. Akdağ 1966, IV, 6-7: 213.

2. A 105b/1; 111a/2; 112b/2; 125a/2; 131b/2

3. A 119b/2.

4. A 105b/1; 133a/1.

tı-bölük halkı neferlerinin isimlerini, resim ve bölüklerini yazıp sipâhiyân ağasına bildirmesi de onun sorumluluğundaydı¹.

Kethüdâyerinin görev süresi 15 gün ile 2 ay 11 gün ya da biraz daha fazla süre arasında değişebiliyordu². 1067/1656 tarihinden 1070/1659 tarihine kadar kethüdâyerilik yeniçerilerden Ali Ömer ile Ali Mehmed arasında el değiştirmişti. Bazen bir kişinin üst üste iki kez göreve getirildiği de oluyordu. Bu takdirde bir kişi 3,5 ay görevde kalabiliyordu. Meselâ, Ali Ömer bu şekilde iki defa göreve getirilmiş ve 3,5 ay görevde kalabilmişti³.

Kethüdâyerinin aldığı ulûfe, bölükteki kademelerine göre değişiklik gösteriyordu. İncelediğimiz dönemde ulûfeleri 30-50 akçe arasındaydı. Fakat bu verdiğimiz rakamlar, atanmadan önceki bölükte aldığı ücretler idi. Buna ilâve olarak bir ücret alıp almadıklarını bilmiyoruz. Meselâ, Ali Ömer'in tayin mektuplarında, 22. bölükte olduğu ve yevmî 30 akçe ve başka bir defa da 35 akçe aldığı kaydedilmektedir⁴. Ali Mehmed'in ise 12. bölükte olduğu ve yevmî 50 akçe ücret aldığı müşâhede olunmaktadır⁵.

1. C 17a/2.

2. Defterlerimizde sekiz adet tayin mektubu tespit edilmiştir. Bunlar tarih sırasına göre şöyle dizilir:
A 105b/1; 111a/2; 112b/2; 125a/2; 131b/2; 133a/1;
133b/1; 140a/1.

3. A 105b/1; 140a/1.

4. A 105b/1; 140a/1.

5. A 133a/1.

D Ö R D Ü N C Ü B Ö L Ü M
İ K T İ S Â D İ H A Y A T

A - ÜRETİM

1- Zirâî Üretim

Defterlerimize göre, bu dönemde buğday, arpa gibi hububatın yıllık üretim miktarlarını tespit etmek mümkün değilse de üretim artışı olup olmadığı konusunda bir fikir edinilebilmektedir. Bu husustaki bilgilerimiz, avâriz vergilerine dair kayıtlara dayanmaktadır. Söz konusu kayıtlarda ordunun ihtiyaçları için Bursa'dan gönderilmesi istenen zahire ve diğer gıda maddelerinin cins ve miktarları belirtilmektedir.

1656 yılında bu amaçla Bursa'dan 4.000 İstanbul kilesi buğday sürsât olarak, 6.000 kile arpa ile 1.500 kile hinta (buğday) iştirâ zahîresi şeklinde alınmıştı¹. 1774 yılında yine ordu için 2.500 İstanbul kilesi buğday istenmiş, fakat üretici talep edilen buğdayı çıkaramamıştı². Bu durum bize, buğday üretiminde önemli bir düşmenin olduğu açıkça göster-

1. C 18a/1.

2. Özkaya 1985: 325.

mektedir. Gerçekten de "Galle-i bâzâr mukataası gelirlerindeki azalma da bu görüşü teyid etmektedir¹.

Öte yandan, aynı dönemde çeltik üretimi de düşmüştür. Meselâ, Ada ve Hasan köylerinde önceki yıllarda 5.000 İstanbul kilesi çeltik üretilirken 1656 yılında Abaza Hasan eşkiyasının tahribi sebebiyle ancak 300 kile çeltik hasılâtı elde edilmişti².

İstanbul 'da matbah-ı Âmirenin ihtiyacı olan nane turşusu, yediveren kuruğu ve sirke gibi bazı gıda maddeleri . Bursa'dan karşılanıyordu. 1656 yılında yalnız Bursa'dan 2.000 akçe tutarında 4.000 vukiye sirke üretilerek matbah-ı Âmireye gönderilmişti³.

2- Sınâî Üretim

Defterlerde geçen alacak, hırsızlık, hibe gibi konularla ilgili kayıtlardan hareketle bu dönemde üretilen çeşitli sanâyi mallarını tespit etmek mümkündür. İster hammadde, isterse mamul madde şeklinde olsun, belgelerde söz konusu ürünler zikredilirken hangi yerin malı olduğu da belirtilmiştir. Bursa dışında üretilen malları ayırdıktan sonra -geriye kalanların tamamının bu şehirde üretildiklerini kesin olarak söylemek mümkün değilse de- bunların büyük bir kısmının yerli üretim olduğu kabul edilebilir⁴. Ancak tafta denilen bir dokuma türünün Bursa'da üretildiğini ve tersâne-i Âmirenin ihti-

1. Bu bölümde, Bursa mukataalarının gelirlerini gösteren tabloya bakınız.

2. B 31b/1.

3. A 113a/1; 122b/1; 130b/1,2.

4. Tablo IV'e bakınız.

TABLO IV

Bursa dışında ürettilenler	Muhtemelen Bursa'da üretilen mallar		
	Dokuma, keten yün- lüler, kadifeliler, ipek vb.	Ev eşyaları ve Yatak takımları	Mutfak eşyası
Frenk iskemlesi Selanik keçesi Yemenî yorgan Yemenî döşek Yemenî yorgan yüzü Tire peşkiri Tire makrama Tatârî eyer Mısır çarşebi (çarşafı) Halebî yorgan Yemenî şile bezi Yanbolî kebesi Londra çuka	Al kutnî Bürünçük gömlek Bogasî makrama Münakkaş muhayyer Çuka sermedî Burucî alaca Kapama Sâtil Câme Bez Peştemal Tafta Keten bezi Boğça Futa Peçe Kuşak Tülbent Çakşır Destar bağı Havlî makrama Ferrace Çârşeb (çarşaf) Hammam rıhtı Zîbe donluk Bornos Çintiyan Cebe donu Beledî döşek Şâl Sîm kuşak Münevveş muhayyer Deve tüyü " Kadife turbûş İşleme boğça Arakıyye Çuha dolama Dikdik Sırmalı makrama Sîm rıht kuşak İhram Mezmel Kuşak Şehrî ham ipek	Mâî kilim Kırmızı kilim Keçe Yan keçesi Kâliçe Minder Ocak perdesi Seccade Ayna Sepet sandığı Demir örs Kılıç Kara kılıç Sîm hançer Altın döşek Yüz yastığı Kol yastığı Beledî döşek Beledî yorgan Gılâf-ı yastık Çadır Sabun kantarı Fanus Takılar Altın bilezik Altın istefânî İncili zülüflük Zümrüd küpe Altın hatem Altın burma Sîm bâzûbend İğnelik (?) Altın küpe İncili salkım küpe İncili saç bağı Endâyişe (20 miskal)	Ayaklı sahan Bakraç Tas Kaşık Billur kadeh Fağfûrî kâse Fağfûrî tabak Fağfûrî fincan Çini tabak Kahve ibriği Tencere Leğen İbrik Demir sini Kemha, kumaş, kaftan ve kürkler Sarı kemha Al yafeste (?) Fındûkî kemha Gelibolî kaftan Al dârâyî " Atlas " Çekârî atlas kaftan Dârây-ı kaftan Alaca dârây-ı kaftan Telli hâre kaftan Kırmızı atlas kaftan Yeşil atlas kaftan Kumaş elvan kaftan Samur kürk Samur kalpak

Bu tablounun düzenlenişinde kullanılan belgeler: A 7a/1; 20a/1; 22b/1; 38a/3; 44a/6; 46a/6; 61a/3; 68b/4; 72a/2-3; 89b/1; 90b/2; 92b/1; B 26b/1; 29b/2; 35b/1.

yacı için İstanbul'a gönderildiğini biliyoruz. Gerçekten de 1066/1655 senesi 1.000 zira^c tafta dokunarak tersâneye verilmmişti¹.

B - TİCARET MALLARININ STANDARDİZASYONU

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda eskiden beri üretilen bütün malların hangi kalitede çıkarılacağı ve ne kadar fiyatla satılacağı kadı, muhtesib ve ehl-i hibreden oluşan bir komisyon tarafından tespit ediliyordu. İşte üretilen malların kalite ve fiyat açısından belirlenen ölçülere uyup uymadığı muhtesib tarafından kontrol edilmekte ve bozuk mal imal eden veya aşırı fiyatla mal satan kişiler cezalandırılmaktaydı. Hatta ihrac ve ithal edilen çeşitli dokuma mulleri damga-i akmişe mukataası emini veya arşuncu tarafından denetlenerek damgalanıyordu.

Zamanla iktisâdî birtakım sebeplerle bazı malların kaliteleri düşürülmüş ve yeniden tespit edilen standarda uygun mal üretilmesi emredilmişti. Bilhassa simli kumaşlarda sım oranının azaltılması için sık sık emirler çıkarılıyordu ki, bunun sebebi piyasada kıymetli maden darlığının bulunmasıydı. Bursa'da büyük miktarda üretilen simli kumaşlar hakkında da bu tür yasaklar konduğunu görüyoruz. Meselâ, evâsıt-ı Rebiül-evvel 1052/8-18 Haziran 1642 tarihinde yapılan sikke tecdîdinden (paraların râyicinin ayarlanmasından) sonra gönderilen bir fermanda, gümüşten sırma çekmek yasak olmasına rağmen bu

1. A 115b/2.

yasağa uyulmadığının anlaşıldığı belirtilmiş ve bu yasağın kesinlikle uygulanması istenmişti¹. Görülüyor ki, ilk zamanlar malların kalitesiyle oynanmasına şiddetle karşı çıkan devlet, şimdi bizzat esnafı buna, kendisi mecbur ediyordu.

C - TİCARET MALLARININ PAZARLANMASI

İmparatorluğun diğer şehirlerinde olduğu gibi Bursa'da da ticaret malları kendilerine tahsis edilen han veya pazarlarda belli kurallar içinde pazarlanıyordu. Gerçekten de ithal edilen ipek, doğrudan han-ı harîre indiriliyor, orada dellâllar vasıtasıyla "oturucu esnaf"a satılıyordu. Sırf gümrük vermemek için mallarını ilgili hanlara indirmek istemeyen tüccarları takip etmek ve vergiden mal kaçırانları yakalamak için "parça sürücülüğü" adı altında bir memurluk kurulmuştu².

Götürücü tüccar veya üreticinin, mallarını ilgili satış yerlerine getirmeden, perakendeci yani oturucu esnafa gizlice satması anlaşmazlıkların çıkmasına yol açıyordu. Öyle ki, eskici (kunduracı) esnafından İsa, Mehmed, Hacı Mustafa ve postalıcı esnafından Oruç ve Kethüdâ Arslan, Hacı Mehmed, Ivaz ve Hacı Mustafa mahkemeye gelerek şöyle ikrarda bulunmuşlardı:

"...kadîmden bu âna gelince âhar diyardan bâzârımıza gelüb beynimizde tevzi^c olunan celeb sığır gönünün her bir dânesini yüzyirmi akçeye iştirâ idüb ve celeb olmayan postalıcı tâifesin dahi ziyâde bahâsıyla iştirâ idegelmişler iken içimizden

1. İ 148b/1. Ancak konulan yasağa uyulmadığı görülünce ikinci bir emirle aynı yasak tekrarlanmıştı. C 37a/2.

2. C 10b/1.

bazıları postalcıların eleklediği göne taarruz etmekle küllî ihtilâle bâis olmağın..." ifadelerinden sonra, eskiden olduğu gibi hareket edeceklerine dair aralarında anlaştıklarını sicile kaydettirmişlerdi¹.

Buna benzer bir şikayeti de pabuççular esnafı yapmıştı. Bu esnaftan, belgede adı geçen altı kişi mahkemede, eskiden beri debbağların pazara getirip sattıkları gönden herbirimiz hissemize düşeni satın alırken Hızır oğlu Mehmed'in bunun aksine gizlice debbağhaneye giderek gön alması bizim zarar etmemize sebep olmaktadır, diye şikayette bulunmuşlardı².

Verilen bu örnekler, her malın kendine ait yerlerde satılması gerektiğini göstermektedir. Böylece devlet, ticarete konu olan mallardan aldığı vergileri kolayca toplayabildiği gibi esnaf arasında haksız rekabete girişilmesini de önleyebilmektedir.

D - DÜKKAN KİRALAMA VE MÜLK DÜKKANLAR

Şehrin fizikî yapısını anlattığımız birinci bölümde, aynı üretimi yapanların, aynı malı satanların bir çarşıda veya handa yer aldıklarını belirtmiştik. Bu hanlar hem bir konaklama, hem de bir ticaret yerleridir. Ülke içinden ve dışından gelen tüccarlar burada konaklıyor ve alış veriş yapıyorlardı.

Çarşılarda bulunan dükkanlar, yanyana sıralanmış üç taraflı kapalı bir tarafı açık yerlerdi. Hanlar, en az iki veya

1. A 88b/5 Evâhîr-i Cemaziyelâhîr 1067/5-15 Nisan 1656.

2. A 83a/2.

üç katlı kare planlı belli malların satıldığı birer vakıf malıydı. Hanların alt katındaki odalar depo, üst kattakiler konaklama yeri olarak kullanılıyordu.

Başlangıçta icâre-i vâhîde ile kiraya verilen bu dükkanlar zamanla icâreteynle verilmeye başlanmıştı. İcâreteynle kiralanan dükkanlar, mirasçılara intikal ettiği gibi mütevellînin izniyle bir başkasına da satılabiliyordu.

İcâreteynle kiralanan dükkanlardan bazılarının ücretlerine dair defterlerimizden önemli bilgiler edinebiliyoruz. Buna göre, meselâ Mahmud Paşa Hanı'nda iki tahtânî (alt kat) oda, Uzunçarşı (Sûk-i Sultânî)da müzâyede sonucu günlük bir akçe ücret-i müeccele ve 20.000 akçe ücret-i muaccele ile Mahmud oğlu İsmail Beşe'ye verilmişti¹. Yine Mustafa kızı Fatma, Lüleçiler Çarşısı'ndaki icâreteyn ile tasarrufunda bulundurduğu dükkanı kocası Kılıç oğlu Hızır'a satmıştı ki, bu dükkanın ücret-i müeccelesi ayda 20 akçeydi². Bu misâllerden de anlaşıldığı üzere, bir dükkanın ücret-i müeccelesi ayda 15-20 akçe arasında değişiyordu ki, o gün için gerçekten çok düşük bir rakamdı. Kahvehane kiralarının dükkan kira-

1. A 46a/3. Mahmud Paşa Hanı gibi Galle Hanı da kiralamaya usûlü ile işletiliyordu. Han harap olmaya yüz tuttuğu için, hanı kiralayan 16 kişi mahkemeye gelerek hancı Mustafa oğlu Ali Bey ve Süleyman oğlu Mustafa Bey huzurunda tamir masrafının keşfini istemişlerdi. Mimar Abdullah oğlu Ali Beşe ile mahkeme nâibi Şeyh Osman oğlu Ahmed Efendi toplam 57.000 akçeye tamir edilebileceğine karar vermişlerdi. Bk. A 25a/1.

2. A 30a/2.

larına nisbetle daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, Tatarlar Çarşısı'ndaki bir kahvehanenin yarısı, sah'ibi ölünce hak sahibi olarak kızına 22,5 akçe ücret-i müeccele^{ile}/inti-kal etmiştir. Kızın fakir olması ve çocuk yaşta bulunması sebebiyle söz konusu kahvehane mütevellî tarafından vasisine 5.000 akçeye tefvîz ve teslim edilmişti¹.

Esnaftan bazılarının vakıflara ait arsalar üzerinde kendi mülkiyetlerinde dükkanlar vardı. Bunlar sadece yılda vakfa "mukata^ca" adıyla çok az bir kira veriyorlardı. Meselâ, Galle Pazarı'nda bir dükkanın senelik mukatafası 20 akçe idi².

İcâreteyn usûlü ile dükkan işletenler öldüklerinde vârisleri yoksa dükkanlar vakfa geri döner ve hak sahibi olanlara aynı şekilde tekrar kiraya verilirdi³.

İster icâreteynli isterse mukatafali olsun, sahipleri dükkanlarını bir başkasına satabiliyorlardı. Bu satış sırasında mütevellîden izin alınması gerekiyordu⁴. Meselâ, Galle Pazarı'nda yıllık 20 akçe mukatafali bir mülk dükkan 200 riyal kuruşa satılmıştı⁵.

Dükkanları kiralayan kişiler kendileri işletmeyip başkalarına belli bir süre için tekrar kiralayabiliyorlardı. İcâreteynle Süleyman oğlu Hacı Mehmed'e ait bir bakkal dükkanı on seneliğine yıllık 4.225 akçeye Abdülvehhab oğlu Siyavuş'a

1. A 3b/5.

2. B 21b/2.

3. A 46a/3.

4. A 30a/2.

5. B 21b/2.

kiraya verilmişti¹.

Bazen de kiracılar, herhalde para sıkıntısı içinde olmaları ki, dükkanlarını vakıf mütevellisine "istiğlâl" yoluyla satıyorlardı. İstiğlâl şu anlama geliyordu: Dükkan sahibi dükkanını satıp tahliye ettikten sonra yıllık belirli bir ücretle tekrar kiraliyordu. Aldığı parayı ödediğinde dükkanı tekrar geri satın almış oluyordu².

Tekrar yapılması şartıyla harap olmuş bir dükkanı, mütevellî isteyen şahsa, ücret-i müeccelesi çok düşük tutularak icâreteyn usûlü ile tefvîz ediyordu³.

E - ESNAFIN ÇÖKÜŞÜ VE DÜKKAN SAYISI

İmparatorluğun en önemli ticarî merkezlerinden biri olan Bursa'da XVII. yüzyılın ikinci yarısında faaliyet gösteren dükkan sayısını kesin olarak tespit etmek simdilik mümkün değildir. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre, Bursa'da XVII. asırda 9.000 dükkan ve 300 dolap vardı⁴.

İncelediğimiz belgelerden sadece debbağlar, hallâc ve yorgancılar esnafına ait dükkan sayılarını öğrenebiliyoruz.

1. A 41b/4.

2. Meselâ, el-Hac Sinan vakfına ait bir ekmek fırını sahibi tarafından mütevellîye 75 riyal kuruşa satılmış ve tekrar yıllık 7 riyal kuruşa kiralanmıştı. Bk. B 13b/4. İstiğlâl konusunda geniş bilgi için bk. Berki 1946: 177.

3. Süleyman Paşa Vakfına ait harap olmuş bir dükkan Hüseyin oğlu Veli'ye ayda 2,5 akçe ücret-i müeccele ve belirli bir ücret-i muaccele ile verilmişti. Bk. A 23a/1. Ayrıca bk. A 41b/4.

4. Evliya Çelebi 1975: I-II, 370.

Bunlardan debbağcılar esnafına ait debbağhanelerin sayısı 1656 yılından önce 86 iken bu tarihte 56'ya kadar düşmüştür. Kezâ, hallâc esnafı söz konusu tarihten önce 30-40 neferken aynı tarihte 14 nefer¹ ve yorgancılar esnafı da dört kişi kalmıştı². Görüldüğü gibi debbağlar esnafının üçte biri, hallac esnafı da yarı yarıya azalmıştır.

Bu düşüş bize, bütün esnaf değilse de en azından bir kısmının XVII. asrın ikinci yarısında bir sarsıntı içinde olduğunu gösteriyor. Esnafın içinde bulunduğu bu durum, o devrin iktisadî şartlarının bir sonucu olabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Esnaf içinde öyleleri vardı ki, borç aldıkları parayı ödeyemiyorlardı. Meselâ, Kasım oğlu Mehmed adındaki bir ekmekçi, ekmekçiler kethüdâsına, buğday bedelinden olan 40.000 akçeyi veremediğinden durum mahkemeye intikal etmişti. Sonuçta kethüdâ, bu paranın 17.000 akçesini merhameten bağışlamış, 3.000 akçesi için fırındaki malzemelerden 20 çuval, 5 elek, 2 fırın küreği, 1 balta, 2 demir çivisi ve 60 bend (?) almış, geriye kalan 20.000 akçesini ise gelecek senenin Muharrem ayından itibaren her ay 1.000'er akçe vermesi şartıyla taksite bağlamıştı³. Hatta esnaf arasında, kendilerine mal sattıkları kimselerin ödeyecek güçleri olmadığı için paralarını alamıyorlardı. Saray ekmekçisi olan Abdullah oğlu Rama-

1. B 32a/3.

2. C 40a/1.

3. A 41b/3 10 Şevval 1066/1 Ağustos 1655. Diğer bir olayda ise, Yenişehir hâsılları emini Davud oğlu Bâlî, Tireli Kasım oğlu Mehmed'e sattığı buğdayın bedeli olan 22.200 akçeyi istediğinde ödeyememiş, sonuçta 11 çift Bursa yastığı ve 400 akçe vererek anlaşmışlardı. Bk. A 16b/2.

zan'a verdiği ekmek parasından 20.100 akçesini alamayan ve arabulucular vasıtasıyla 8.000 akçeye anlaşılan ekmekçi Abdullah oğlu Hacı Derviş, bu konuya güzel bir örnektir¹.

Burada henüz cevap bekleyen bazı sorular da vardır. Acaba dükkanlarını kapatmak zorunda kalan esnaf bundan sonra ne yapıyordu? Gerçekten esnaf sayısındaki bu azalma, sadece iktisadî sebeplere mi dayanıyordu? Bunda siyasî ve sosyal sebeplerin rolü de var mıydı?

Bu iktisadî çöküntü karşısında esnaftan bazılarının, özellikle kahveci esnafının sipahi kılığına girerek halka zulüm ve işkence yaptıklarını sicillerde görmek mümkündür².

F - DIŞ VE İÇ TİCARET

Bilindiği gibi, imparatorluk XVI. asrın ikinci yarısından itibaren iktisadî bir çöküntünün içindedir. Bu çöküntünün sebepleri üzerinde çeşitli araştırmalar yapıldığından³ burada bu konu üzerinde durulmayacaktır. Ancak biz bu konunun uzantısı durumunda, geneldeki bu iktisadî çöküntünün Bursa'daki iç ve dış ticareti hangi yönde etkilediğini belirtmeye çalışacağız.

1. A 33b/1. Ahmed oğlu Hacı Mehmed, sattığı kadife parasından 4.125 akçeyi alamamış ve kadifeyi alan Hacı Hüseyin'in borcunu 1.041 gün ertelemiş ve ayda 120 akçe vermek üzere taksite bağlanmıştı. Bk. A 21b/2.
2. C 18b/3.
3. Bu âmiller; ipek yolunun XVII. yüzyıl başlarında önemini büyük ölçüde yitirmesi, Amerikan gümüşünün Avrupa ve Osmanlı ülkelerini istilâ etmesi, bunun sonucu olarak meydana gelen enflasyon vs.dir. Bk. İnalcık 1960:XXIV,93:50; Dalsar 1960:173;

1- Dış Ticaret

XV. asırda Bursa, Halep ve Şam gibi yakın şarkın en büyük ipek pazarlarından biri haline gelmişti¹. Ancak hemen

XVI. asrın başlarından itibaren ipek ticaretinin gerilediğini "mîzân-ı harîr" mukataası gelirlerinden anlamak mümkündür². Bu durum XVII. yüzyılın ilk yarısında da aynı şekilde devam etmiş, fakat XVII. asrın ikinci yarısına gelince nominal bakımdan bir artış kaydetmiştir³. Mevcut verilerle bu dönem ipek ticareti hacmini tahmin etmek mümkün değildir; ancak vergi gelirlerine bakıldığında 1656 yılında 16 yük (1.600.000) akçe "mîzân-ı harîr" geliri elde edildiği⁴ görülmektedir. Bu da ipek ticaretinin Bursa ticareti içinde önemli bir yere sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Hint yolunun açılmasıyla ipek yolunun devre dışı kalması, İran ile ilişkilerin kopması, iki ülke arasındaki bilhassa ipek ticaretini olumsuz yönde etkilemiş, ancak ticarî münasebetler tamamen kesilmemişti. Gerçekten de incelenen kadı sicillerindeki belgeler bunu te'yid etmektedir. Meselâ, Bursa mîzân-ı harîr emini Anton adlı Ermeni, Yori adlı Ermeni'ye 10.000 riyal kuruş vererek onu Aceme göndermişti. Yori bu parayla ipek alarak geri dönmüş, ancak bu arada Anton'un malları müsâdere edilmişti. İşte müsâdere edilen malları arasında bu parayla alınan 28 yük ipeği de bulunuyordu⁵.

1. İnalcık 1954: XV, 1-4: 62.

2. Akdağ 1974: II, 415.

3. Bu konuyla ilgili olarak vergi gelirlerine ait tabloya bakınız.

4. A 118b/2.

5. A 29b/4. 1 yük ipek 156. 028 kg. bk.Göyünç,1969: 159.

Bu dönemde Bursa'yı ziyaret eden J.B. Taverniér ise, Bursa'dan İran'a giden kervan sayısının İstanbul'dan daha fazla olduğunu belirtir¹.

Sadece Ermenilerin değil, müslüman ve acem tüccarlarının da ipek ticareti yaptıkları görülmektedir. Meselâ, Hacı Yusuf'un hayatta iken acem ipeği satışından Mehmed Çelebi'de bulunan 395 kuruş alacağı kızı Mü'mine Hatun'a miras kalmıştı. Mehmed Çelebi bu paranın 300 kuruşunu o hayatta iken ödemiş, kalan 95 kuruşu da kızına vermişti². Acem tüccarlarından Bursa'ya geldiklerinde "yave" adıyla bir vergi alınıyordu. Acem Şahı bir elçi göndererek bu verginin alınmamasını Osmanlı padişahından rica etmişti. İstekleri kabul edilmiş ve Acem tüccarlarından söz konusu verginin alınmaması için Bursa kadısına bir ferman yazılmıştı³.

Dışarıdan ithal edilen ticarî maddelerden bir diğeri de kahvedir. Mısır'dan getirildiğini gördüğümüz kahve ticaretinden devletin yıllık vergi geliri 30.000 akçe idi⁴. Bu ülkeden Bursa'ya kahve getiren ve ismi belirtilmeyen bir yeniçeri Emir Hanı'na gelmiş, daha sonra Mahmud Paşa Hanı'nda vefat etmişti. Vârisi bulunmayan yeniçerinin terekesi olarak 7-8.000 kuruş^{parası} ile 7-8.000 vukıyye kahvesi kalmıştı. Bu para ve kahveyi Mahmud Paşa hancısı ve birkaç kişi zimmetlerine geçirmişlerdi. Kadıya hitaben gelen bir fermanda, söz konusu kahve tüccarının mallarının araştırılıp çıkarılması ve müfredat def.

1. Taverniér 1980: 26.

2. A 82a/5.

3. D 86b/1.

4. A 99b/2.

terleri ile birlikte Ahmed adlı mübâşire teslim edilmesi emredilmişti¹.

2- İç Ticaret

Bursa'nın dokuma sanayiinde eskiden beri önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Özellikle ipekli dokumalarıyla XV. yüzyılda ün yapmıştı².

Sadece simli kumaşların ticaretinden alınan vergi hasılâtı Selanik şehri ile birlikte 3 yük 20.000 akçeyi bulmuştu³. Ancak daha sonraları bu mukataanın geliri 2 yük 50.000 akçeye kadar düşmüştü⁴. Vergi gelirlerindeki bu azalma simli kumaş ticaretinin gerilediğini de açıkça göstermektedir. Buna yol açan âmillerin belki de en önemlisi, yukarıda da belirtildiği gibi, kumaşların kalitelerinin düşürülmesi olmuştur.

Bursa'da üretilen zirâî ve sînâî malların birçoğu İstanbul'a gönderilmekteydi. Bunların da büyük bir kısmı, ordunun ihtiyacını karşılamak içindi. Bu amaçla devlet, 1656 yılında Bursa'dan 6.000 İstanbul kilesi arpa, 1.500 kile hinta (buğday)⁵ ve 1.000 zira^c tafta satın almıştı⁶.

Bu dönemde özellikle İzmir ile Bursa arasındaki ticarî ilişkilerin yoğun olduğu anlaşıyor. Fransız seyyahı Thévenot'un bildirdiğine göre, her perşembe günü Bursa'dan İzmir'e

1. A 104b/1.

2. Dalsar 1960: 119.

3. B 24a/4.

4. C 13b/2.

5. C 18a/1.

6. A 115b/2.

kervan kalkıyordu¹.

Deri ticaretinin de durumu iç açıcı değildi. Daha önce de belirtildiği üzere, ticaretin durgunluğu 30 debbağhanenin kapanmasına ve harap olmasına yol açmıştı. Kasapların ürettikleri gönler tabakçılar arasında eşit olarak taksim ediliyordu. Açıkgoz bazı tabakçılar, harap olan dükkanların hisselerini de kendi üzerlerine geçirmesi, aralarında anlaşmazlık çıkmasına sebep olmuş ve olay mahkemeye intikal etmişti. Bir kısım tabakçı esnafı, harap olan dükkanlar yeniden yapılmadıkça gönlerin 56 hisseye ayrılmasını istiyorlardı. Çünkü gönler, böylece esnaf arasında eskiden olduğu gibi, yine eşit dağıtılmış olacaktı².

Bogâsî denilen astarlık kumaşın ticareti de diğerlerinden pek farklı değildi. Bursa'da bogâsîleri kassarlayan iki kârhâne vardı. Sayıları dörde çıkınca, kassarcılar iş bulamamış ve İstanbul'a durumu bildirerek tüccarların bogâsîleri kendilerine nöbetleşe kassarlatmalarını istemişler ve istekleri doğrultusunda fermanda gelmişti³.

Daha XVI. yüzyılın başlarından beri artan boya fiyatları⁴ çeşitli dokumaların mâliyet fiyatlarını da artırmakta ve bu da bazı esnafın ticaretini olumsuz yönde etkilemekteydi. Nitekim, futacılar esnafı önceleri bir futayı 50 akçeye boyarken içlerinden bazıları daha fazlaya boyayınca aralarında anlaşmazlık çıkmış ve birkaç futacı esnafı olayı mahkemeye

1. Thévenot 1978: 214.

2. B 32a/3.

3. A 24b/2.

4. Çizakça 1978: 99.

intikal ettirmişti¹.

Şehrin ticarî durumunu kısaca ortaya koyduktan sonra, esnafın ve halkın gerektiğinde nereden ve nasıl borç para bulduklarına geçebiliriz.

G - BORÇ PARA TEDARİKİ

İncelediğimiz defterlerden, Bursa'da esnaf ve halkın birbirlerinden veya avâriz vakıflarından karz-ı hasen, bey^ci bi'l-istiğlâl, murâbaha-i şer^ciyye gibi yollarla borç para alış verişinde bulunduklarını görüyoruz.

Bu borç alma yollarından biri olan "karz-ı hasen" maddî bir menfaat sağlamadan borç para vermek demektir. Konunun daha iyi anlaşılması için bir-iki örnek vermek uygun olacaktır. Mehmed'e Karz-ı şer^c olarak 6.000² akçe ve yine nikahlısı Abdülmennân kızı Selime'nin çeyizini almak için Musa oğlu Mehmed'e tabakçı Kurd oğlu Osman 14.400 akçe borç para vermişti³. Ancak borçlular borçlarını ödemedikleri için mahkemeye düşmüşlerdi. İkinci olayda, borçlu borcunu inkâr etmişti. Davacı ise olayı ispat edemeyince dava reddedilmişti. Öte yandan Abdülaziz adında biri Haço Meşhedî adındaki bir Ermeniden 114 donluk dârâyı, 72 vukıyye çivid ve miktarları tek tek belirtilen çarşaf, yorgan yüzü, yemenî dülbent gibi birtakım eşyayı karz-ı şer^c yoluyla almıştı. Abdülaziz zamanı gelince eşyanın bir kısmını ödemiş, geriye kalanını vermemişti. Bu

1. A 12b/2.

2. A 9b/2.

3. B 38b/1.

yüzden Haço tarafından dava edilen Abdülaziz, onun sözlerini doğrulayarak söz konusu eşyaları Yeni Han'daki mahzene koyduğunu ikrâr etmişti¹. Görülüyor ki, XVII. asrın ikinci yarısında Bursa'da "karz-ı hasen" denilen yolla borçlanma işlemleri yapılmakta, fakat bu zaman zaman anlaşmazlıklara da yol açmaktaydı.

"Karz-ı hasen" dışındaki yollarla borç para verenler daima maddî bir menfaat sağlamaktaydı.

İşte bunlardan biri "bey^c-i bi'l-istiğlâl" idi. Bu yolla borç para almak şu şekilde gerçekleşiyordu: Paraya ihtiyacı olan kişi evini veya dükkanını veyahut tarlasını, sermaye sahibine tekrar kiralaması şartıyla satıyordu. Böylece sermaye sahibi vermiş olduğu borç para karşılığı satın aldığı şeyin kirasını almış oluyordu. Ayrıca borçlu borcunu ödediğinde sattığı şeyi tekrar geri alabiliyordu². Meselâ, Hacı Sinan vakfı mütevellisine Müderris Ahmed Efendi menzilini 146 riyal kuruşa istiğlâlen satmıştı³. Kezâ, Mehmed oğlu Hacı Hasan, Şeref Piyale'ye menzilini istiğlâlen satarak 100 riyal kuruş almış ve evi de tekrar seneliği 15 riyal kuruşa kiralamıştı. Ancak bu arada her ikisi de vefat edince borç ve mallar vârislere intikal etmişti. Hacı Hasan'ın vârisleri babalarının 100 riyal kuruş borcunu ve senelik 15 riyal kuruş icâre-i müeccelenin de 8 akçesini ödemişler ve alacaklılar da geriye kalan 7 akçeyi bağışlamışlardı⁴. Görülüyor ki, sermaye sahibi,

1. A 22b/1. Diğer örnekler için bk. B 11a/2; 71b/2.

2. Uludağ 1988: 158-159.

3. B 13b/3.

4. A 92a/1.

parasına karşılık resmen % 15 kazanıyordu. Gerçi burada vârisler haklarının bir kısmından vazgeçerek sadece % 8'lik bir gelir elde etmişlerdi.

Bir de vefâen satış yoluyla borç para alma şekli vardı ki bey^c-i bi'l-istiğlâlden farkı oldukça azdı. Buna göre, borç isteyen bir kişi malını sermaye sahibine rehin olarak bırakıyor, borcunu ödediği zaman rehin akdini bozup malını geri alıyordu. Meselâ İsak oğlu Arslan, Abdimali oğlu Şimon (شمعون)'a 11 adet fağfûrî fincan, 1 altın hatem, 1 kaplan cildi, 1 altın küpe ve 1 sîm saat rehin olarak vermiş ve 55 kuruş borç almıştı. Şimon ise zamanı gelince borcunu ödeyerek eşyalarını rehin olmaktan kurtarmıştı¹.

Bu şekilde dolaylı yollardan borç almak, İslam'ın faiz yasağından kurtulmak içindi. Ancak bu, Süleyman Uludağ'ın da haklı olarak belirttiği gibi² faizden başka bir şey değildi.

İslam hukukçularının faiz hakkındaki kanaatleri, çeşitli yorumlara müsait çelişkiler taşımakla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin resmen % 10-15'i geçmeyen bir faiz haddini meşrû telakki ettiğini görüyoruz³. Bilhassa XVI. asrın ikinci yarısından sonra mahallenin ihtiyaçlarını karşılamak, avâriz vergisini ödeyemeyenlerin vergisini ödemek, ihtiyacı olan esnafa borç para vermek gibi amaçlarla para (avâriz) vakıfları kurulmuş ve "murâbaha-i şer^ciyye" usûlüyle iş-

1. A 15a/1. Yine Muîdzâde Mehmed Efendi, Mahmud oğlu Hacı İsmail'e menziline vefâen satın alarak 500 kuruş borç para vermişti. Bk. A 34b/3.

2. Uludağ 1988: 159.

3. Barkan 1968: III, 34.

letilmiştir¹. Meselâ, Kadri Efendi vakfı mütevellisi Bayram oğlu Ali'yi vakfa olan 4.800 akçelik borcunu ödemediği için mahkemeye vermişti. Bu paranın 4.000 akçesi kendisine karz-ı şer^c yoluyla verilmişti. 800 akçesi ise iki senelik asıl paranın murâbaha-i şer^ciyyesi idi². Yine Ümmügülsüm adlı bir kadın Yakub oğlu Süleyman Çelebi'den seneliği % 6'dan iki yıllığına 15.000 akçe borç para almıştı. Dolayısıyla iki yıl sonunda borç miktarı murâbaha-i şer^ciyyesi ile birlikte 16.800 akçeye ulaşıyordu³. Yıllık faiz oranları bazen % 10 oluyordu. Meselâ, Mehmed oğlu Mustafa ve annesi, Ebubekir Efendi vakfından % 10 muamele-i şer^ciyye ile 3000'er akçe almışlar, fakat daha sonra ödemedikleri için mütevellî tarafından dava edilmişlerdi⁴. Öte yandan, murâbaha-i şer^ciyyenin câiz olabilmesi için, borç isteyen kişinin sermaye sahibinden veresiye bir mal alması, daha sonra üçüncü bir şahıs vasıtasıyla aynı malı sermaye sahibine peşin olarak satması gerekmektedir. Veya borç almak isteyen zat, bir malını sermayedâra peşin bir fiyata satıp tekrar geriye ondan daha fazla bir fiyata -ki bu genelde, % 15'den fazla olmamaktadır- veresiye satın alması lazımdır⁵.

Bu konuyla ilgili defterlerimizde geçen örneklerden bir-iki tanesini vererek konuya açıklık getirmek istiyoruz. Bun-

-
1. Bu vakıflara "asl-ı vakf" da denir. Bk. Yediyıldız 1986: XIII, 13.
 2. B 24a/2. Bu amaçla kurulan para vakıfları için bk. A 21a/2; 40a/1,2; 64b/3; Vakıf paralarının işletilmesi konusunda bk. Yediyıldız, 1984:XVIII,23.
 3. A 4a/3.
 4. A 102a/2.
 5. Uludağ 1988: 134-135.

lardan biri, Bayram oğlu Mehmed Çelebi'nin Gülruh Hatun vakfından murâbaha-i şer^ciyye ile 40.000 akçe borç almasına da-irdir. O, bu parayı 60 gün için almıştı. Bunun için de "çuka bahası" olarak vakfın mütevellisine 1.000 akçe ödeyeceğine söz vermiş ve kardeşini de borcuna kefil olarak göstermişti¹. Diğer olayda ise, Han-ı Cedid'de kalan bir Ermeni, aynı handa ki bir başka Ermeniden 84 riyal kuruş çuka bahası vermek üzere 100 riyal kuruş borç para almıştı. Borçlu Ermeni bu arada ölmüş ve alacaklı olan Ermeniye, ölünün malını müsadere eden beytülmal emini bu alacağına karşılık 92 zira^c çuka vermişti².

H - ESNAF TEŞKİLATI

Bilindiği gibi aynı sanatı icra eden, aynı malı üreten kişilerin oluşturduğu birliğe "hırfet" adı veriliyordu. Her hırfetin başında bir esnaf şeyhi (kethüdâsı) ve onun yardımcısı durumunda olan bir yiğitbaşısı vardı³. Defterlerimizdeki veriler çerçevesinde esnaf teşkilatını anlatmaya çalışalım.

1- Esnaf Kethüdâları

Her hırfet ehlinin hükûmet nezdindeki işlerini yürüten en üst yöneticisi kethüdâydı. XVII. asrın ikinci yarısı başlarında Bursa'da her hırfetin ayrı bir kethüdâsı olmasına

1. B 36b/4.

2. A 7b/4. Ayrıca bk. B 13b/2; 7a/3; Bursa'da bu tür vakıflar XVI. asır sonlarında oldukça artmıştır. Amme vakıflarının idaresinde çeşitli gayr-i menkullerden başka yukarıda belirtilen usullerle işletilmek üzere 3349046 akçe olduğu ve 1561-1562'de bu paranın hemen hepsi faizle işletilmiş ve 333119 akçelik gelir elde edilmiş olduğu belirtilmiştir. Bk. Barkan 1968: III, 34.

3. Ergenç 1980: 107; Özkaya 1985: 63.

karşılık XVIII. yüzyılda Sivas'taki bütün esnafın sadece iki veya üç kethüdâsı bulunuyordu¹. Öte yandan bezzazistan ve arastada bulunan her sanat kolunun ayrı bir kethüdâsı bulunmakla beraber ayrıca bir de bezzazistan ve arasta kethüdâsı vardı². Pazarlardan ise pazarbaşı sorumluydu³.

Ehl-i hiref tarafından oybirliği ile seçilen bezzazistan ve arasta kethüdâsı, esnafın en ihtiyar ve emekdârı olanları arasından beratla tayin oluyordu. Meselâ, Mustafa adında biri, 1655 yılında bu yolla arasta kethüdâsı olarak tayin edilmişti⁴. Baş yemiş pazarbaşısı ise bunun aksine doğrudan beratla atanıyordu. İncelediğimiz dönemde Halil adında biri pazarbaşı iken, Ivaz adında biri bertla bu göreve kendini tayin ettirmişti. Ancak Halil, kendisine haksızlık edildiğini idda ederek Ivaz'ı İstanbul'a şikayet etmiş ve şikayeti haklı bulunarak tekrar görevine iade edilmişti⁵.

Nalbantlar ve takyeciler gibi diğer esnaflar da kethüdâlarını aralarından seçerek kadıya bildirirler; kadı da bir i^clâmla seçilen kethüdâ için İstanbul'dan berat isterdi⁶. Fakat kassablar kethüdâlığına tayin edilen Hasan bu göreve başka bir yolla gelmişti⁷.

1. Demirel 1987: 37.

2. A 129a/4.

3. A 113a/2. Ayrıca bk. Özkaya 1985: 65.

4. A 129a/4.

5. A 113a/2.

6. B 36a/2.

7. "Nişân-ı şerîf-i âlişân oldur ki, ebnây-ı sipâhiyân-dan...Mehmed,südde-i saâdetime gelüb mahrûse-i Bursa'da vâki^c kassablar kethüdâsı olan Hasan ref^c olunub kendüye virilmek...ricâ etmeğin...bu berât-ı hü-mâyunu virdim...".Bk. A 126a/4.Ayrıca bk. A 109a/2.

Gerek arasta, gerekse kassablar kethüdâsının esnaf tarafından seçilmeyip doğrudan beratla atanması istisnâî bir durum olsa gerektir. Ancak bu durum, esnaf teşkilâtının eski düzeninin sarsıldığını gösteren bir delil olarak da değerlendirilebilir.

Bu dönemde esnaf kethüdâlıklarından bazılarına sipâhi çocuklarının getirildiğini görüyoruz. Meselâ, Mehmed'in ölümü ile boşalan kuyumcubaşılığa sipâhi Mustafa getirilmişti¹. Kassablar kethüdâsı da yine bir sipahi idi².

Bazı hırfetlerin kethüdâlıklarını beratsız olarak zaptedenler de oluyordu. Boyacılar kethüdâlığı Mehmed adında biri tarafından bu şekilde zaptedilmişti ki, bu durum boyacıların şikâyetine sebep olmuştu. Esnafın bu şikâyeti İstanbul tarafından kabul edilerek, üzerlerine İbrahim adında biri kethüdâ tayin edilmişti³.

Mehmed adında birinin ölümüyle boşalan ve on senedir kethüdâsı bulunmayan meyve kapanının hamalları kethüdâlığı, İstanbul'a müracaat ederek kendisine verilmesini isteyen Ahmed adında birine verilmişti⁴. Bu olayda da görüldüğü üzere, bir kethüdânın ölümü ile boşalan yere uzun süre kethüdâ tayin edilmeyebiliyordu. Acaba bu kadar uzun süre hamallar neden kendilerine kethüdâ seçmemişlerdi? Ahmed İstanbul'a başvurarak kethüdâlığı istemeseydi, bu durumdan belki hükûmetin de haberi olmayacak, söz konusu kethüdâlık bir süre daha boş ka-

1. A 146b/2.

2. A 126a/4.

3. A 108a/3. XVIII. asırda Tokat'ta da, esnaf kethüdâlarının çoğu beratla atanıyordu. Bk. Özdemir 1986 a:405.

4. A 120b/2.

labilecekti.

Kethüdâ görevini yerine getirmeyince, o hırfet ehli durumu kadiya bildiriyor ve aralarından birini kethüdâ olarak seçip tayin edilmesini istiyorlardı. Gerçekten de buna benzer bir olay nalbantçılar esnafı arasında olmuştu. Bu hırfetin kethüdâsı olan Osman oğlu Murtaza Ağa, görevini yapmadığından nalbantçıların şikayetiyle azledilmiş ve yine onların istekleri üzerine Ali oğlu Mehmed kethüdâ olmuştu¹.

Bugün simsar veya komisyoncu diyebileceğimiz "dellâllar" esnafı vardı. Bunlar görevlerine beratla tayin ediliyorlardı². Bilhassa hanlarda vazife yapan ve tüccar ile müşteri arasında bir aracı konumunda bulunan dellâllara, hem alıcı hem de satıcı dellâliye adı verilen bir vergi ödemek zorundaydı³. Gerçekten de Uzunçarşı'da Anton'a ait müsâdere edilen mallar müzâyede ile satılmış ve 898.145 akçelik maldan 2.000 akçe dellâliye alınmıştı⁴. Buna göre dellâl vasıtasıyla satılan maldan % 4 oranında dellâliye ücreti alındığı görülmektedir.

Bursa hanlarındaki dellâlların üzerinde onların işlelerinden sorumlu bir "dellâlbaşı" bulunuyordu. Doğrudan beratla atandığını gördüğümüz dellâlbaşı, dellâliye olarak alınan

1. A 49a/2.

2. Meselâ, yastıkçılar esnafı dellâllığından İbrahim alınarak yerine Hasan getirilmişti. Bk. A 96a/3.

3. Mantran 1986: II, 80.

4. A 32b/1.

Ücretlerin dörtte birini alıyordu¹. Ayrıca kazzazların ürettiği ipek, ibrişim gibi malların dellliyesi de müstakil olarak ona aitti. Delllbşı kendisine ait ücretleri rahatlıkla toplayabilmek için şeyhlislmdan aldığı fetvy-ı şerife ve mahkemeden aldığı resmî vesika ile merkezden berat alıyordu. Öte yandan hizmetinde şehrin ileri gelenlerinin bilgisi ile istediği kişileri istihdam edebiliyordu².

Karasakal oğlu Ahberyan gibi Ermeniler arasından da delllbşı olanlar vardı³. Ahberyan bu görevde sadece dokuz ay kalabilmiş ve ondan sonra delllbşı müslümanlar arasından olmuřtu⁴.

Bursa'da delllbşıdan başka, bir de bütün delllların ve delllbşıların kendine karşı sorumlu olduğu dellâllar kethüdâsı vardı. Defterlerimizde geçen bir tayin beratından anlaşıldığına göre, kethdlığa talip olan kişi, bizzat sitne-i saâdete arzda bulunuyor ve dellâllar kethüdâlığına atanmasını rica ediyordu. Uygun grldğu takdirde kendisine beratla kethüdâ olarak tayin edildiği bildiriliyordu⁵.

2. Keyyaller ve Vezzanlar

Bursa'da dış ülkelerden veya ülke içinden veyahut şehrin civar köylerinden satılmak üzere şehre getirilen mallar, doğruca ilgili han ve kapanlara indiriliyor; burada bulunan

1. A 95b/3.

2. A 147b/2. a'yan-ı ma'rifet ile..»

3. A 147b/2.

4. A 124b/3.

5. A 139b/3.

keyyâl veya kantarcı denen bir memur tarafından tartılarak esnafa satılıyordu. Bu arada tartılan bu mallar^{dan} eğer dışarıdan gelmişse gümrük vergisi, dellâllar aracılığı ile satılacaksa dellâliye gibi birtakım vergiler alınıyordu. Dalsar'ın verdiği bilgiye göre XVI. asırda şehirde, mizân-ı harîr, kantar ve dengin, meyve kapanı, galle kapanı olarak dört ayrı kantar ve terazi vardı¹.

XVII. asırda ise bunlardan arpa ve buğday keyyâllığıne, bir başka deyişle galle kapanı kantarcılığına talip olan biri, beratla kantarcı olmuştu². Orhan Gazi vakıflarından olan ve genellikle sabun, keten ve baharat gibi şeylerin satıldığı Emir Hanı kantarcılığını ise buradaki hancılar yürütüyordu. 1659 tarihinde Mehmed adında biri, hanın kantarcılığını ele geçirmek istemiş, hatta bu görevin yıllık 5.000 akçe karşılığında iltizam usûlüyle kendisine verilmesi için berat da almıştı. Ancak Emir Hanı'nın bağlı olduğu vakıfların nâzırı, Dârüssaâde Ağası Mehmed Ağa bu durumu İstanbul'a bildirerek Mehmed'in menedilmesini istemişti. Yapılan soruşturma sonunda olayın doğruluğu anlaşılmış, Mehmed'in işine son verilerek kantarın geliri vakfa bırakılmıştı³.

Kantarcılık çok cazip bir meslek idi. Bu sebeple bazı kişiler, mevcut kantarcıyı görevinden azlettirerek kendisini bu göreve tayin ettiriyordu. Fakat önceki memur kendisine ya-

1. Dalsar 1943: III, 32: 7 vd.

2. Bu zat keyyâllık için bizzat İstanbul'a müracaat ederek berat almıştı. Bk. A 104a/1. Diğer bir örnek için bk. A 128b/3.

3. A 24a/2.

pılan bu haksızlığı şikayet ederek ispatladığı an tekrar görevine iade ediliyordu¹.

Hanlarda satılan ipekli veya diğer kumaşlar ile benzeri şeyleri ölçen bir de "arşuncu" bulunuyordu. Sûret-i ruûs-i hümayûn gereğince beratla atanan² bu görevli XVI. asırda iltizam usûlüyle tayin ediliyordu. İltizam bedeli olarak da üç yıllığına 140.000 akçe veriliyordu³.

İ - TEDAVÜLDEKİ PARALAR VE FİYAT HAREKETLERİ

1- Tedâvüldeki Paralar

Bursa'da XVII. yüzyıl ikinci yarısında tedâvüldeki paraları anlatmadan önce, bunlara dair burada vereceğimiz bilgilerin, ya devletin cizye ve avâriz vergileri veya tereke veyahut narh kayıtlarına dayandığını belirtmek isteriz. Tabiiyatıyla bunların hiçbirisi paraların serbest piyasadaki değerlerini yansıtmamaktadır. Üstelik bu arada doldurulması gereken boşlukların da bulunması, bu rakamların ihtiyatla kullanılmasını zorunlu hale getirmektedir.

Aşağıdaki tabloda da görülebileceği gibi, akçe bakımından altın paraların değerlerinde büyük artışlar olmuştur. Bu da o günkü enflasyonun bir sonucudur. Çünkü o dönemde Celâli isyancılarının açtığı tahribat, sürekli harpler (Girit savaşı), artan masraflar (harp ve asker maaşları), Amerikan gümüşünün Avrupa ile birlikte Osmanlı piyasalarını işgal etmesi gibi o-

1. Solak adında biri, galle kaparı kantarcılığını Mehmed'in elinden bu yolla almış, ancak Mehmed'in girişimleri sonucunda görevi bırakmak zorunda kalmıştı. Bk.

A 62a/3.

2. A 128b/2.

3. Kepecioğlu : I, 181.

lumsuz etkilerin meydana getirdiği büyük bir enflasyon vardı¹.

Devlet, XVII. yüzyıl başlarından itibaren yukarıda saydığımız sebeplerden dolayı meydana gelen enflasyonu durdurmak için Bursa'da 1624 tarihinde "sikke tecdidi" yapmıştı. Bu narh kaydının mukaddimesinde tedâvüldeki bazı altun paraların ve akçenin râyici de belirtilmişti . Buna göre altun 120 akçe, kâmil kuruş (riyal kuruş) 80 akçe, babka 6 akçe, Osmanî 3 akçe ve Mısır parası 30 akçe idi. Akçe ise hâlisü'l-ayar olup 10'u bir dirhem gelen çil akçeydi². Bu duruma göre 100 dirhem gümüşten 1000 akçe kesilmiş olacaktı.

1624'te yapılan bu sikke tecdidinden sonra altun, riyal kuruş ve esedî kuruşun tespit edebildiğimiz ^{kadıyla} yıllara göre akçeye oranla değerleri şöyledi: Altun 1633'de 118, 1656'da 118, 1659'da 225 akçe olmuştur. Kâmil (riyal) kuruş 1633'de 78, 1653'de 90, 1656'da 78, 1659'da 105 ve 1662'de 100 akçeye yükselmiştir. Esedî kuruş ise 1633'de 68, 1656'da 68, 1657'de 90 ve 1662'de 100 akçe değerinde bir artış kaydetmiştir. 1624-1656 tarihleri arasındaki rakamları nazar-ı dikkate almadan sıhhatli değerlendirmelerin yapılmasının imkânı yoktur. Sadece 1624 rayiçleri ile 1659 ve 1662 rayiçlerini mukayese edersek, altunda % 87,5, kâmil kuruşta % 20'lik bir artış meydana gelmiştir³.

Devlet, cizye ve avâriz vergilerinin hesaplanmasında

1. Özellikle 1624-1646 yılları arasında akçe sürekli değer kaybetmiştir. Bk. Kütükoğlu 1983: 30; Yücel 1982: 8.

2. G 184b/1.

3. Tablo V'e bk.

TABLO V

TEDAVÜLDEKİ PARALAR ve AKÇEYE GÖRE RAYİÇLERİ

	1624	1633	1653	1656	1657	1659	1662
Altun	120	118		118		225	
Riyal (Kâmil) kuruş	80	78	90	78		105	100
Babka	6						
Osmanî	3						
Mısır Parası	30						
Esedî Kuruş		68		68	90		100
Abras Kuruş		48					
Zolota (İsolette)				38			
	1	2	3	4	5	6	7

1. 1624'te yapılan bir sikke tecdidinde ilân edilen resmî rakamlar için bk. G 184b/1
2. Cizye vergisini tahsil ederken devletin kabul ettiği resmî fiyatlar için bk. M 160a/1.
3. 1653 yılı değerleri tereke fiyatlarıdır. Bk. P 2b/2.
4. 1656 yılında cizye vergisini tahsil ederken devletin kabul ettiği resmî fiyatlardır.
5. Tereke fiyatları P 98a/1.
6. Tereke fiyatları P 139ab.
7. Esedî ve riyal kuruşun rayiçlerine dair gönderilen bir fermanndan alınan resmî fiyatlar. Bk. Baykal 1969: IV, 7-8: 61.

kırpık ve züyûf akçe denilen düşük ayarlı akçeleri kabul etmeyerek 10'u bir dirhem gelen hâlisü'l-ayar sahîh akçeden işlem yapıyordu. Ayrıca resmî râyici 120 akçe olan altunun 118, resmî râyici 80 olan riyal kuruşun 78, resmî râyici 70 olan esedî kuruşunda 68 akçeden değerlendirilerek alınmasını istiyordu¹. Böylece hem altun, hem de kuruşlarda ikişer akçe kazanmış oluyordu.

2- Yiyecek ve Eşya Fiyatları

Bu dönemdeki gıda ürünlerinin fiyatlarındaki artışları izleyebilmek için yine narh, tereke, mübâya^ca, müzâyede ve muhtelif olaylara dair kayıtlardan istifade ettik. Dolayısıyla bu fiyatların hiçbirisi serbest piyasa fiyatları değildir. Sonra burada bazı mallara dair verilen fiyatlarda ucuzluk veya pahalılığın bu malların özelliklerinden ileri gidebileceği de unutulmamalıdır. Yapacağımız açıklama ve mukayeseler, bütün bu hususlar dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Ayrıca, tabloda belirtilen yiyecek ve giyecek fiyatlarının bazı tarihlerdeki değerlerini bulamadığımız için bu zamanlarda meydana gelen artış veya düşüşü tespit etmemiz mümkün olamamıştır.

Tablo VI'da^{da} görüleceği üzere, bir İstanbul kilesi arpasının 1624'te narh fiyatı 10 akçe iken 1640'da 22, 1653'de 10, 1656'da 12 ve 1659'da 20, 1660'da da 35 akçe olmuştur. 1624

1. Bu paraların resmî râyiçleri için bk. Galip 1307/1889: 223; Hammer 1337/1918: X, 251. Defterlerdeki müzâyede fiyatlarından da bir riyal kuruşun 80 akçe ettiği anlaşılmıştır. Bk. A 31b/1.

TABLO VI

GIDA MADDELERİ FİYATLARI

Tarih	Defter No	(İst. Kilesi) Arpa	(İst. Kilesi) Buğday	Kahve Vukıyye	Bal Vukıyye	(İst. Kilesi) Mısır	Sâde yağ Vukıyye
1624	G 184b/1	10	40	60	12		20
1640	K 122a/1	22		60	12		
1653 Muharrem	P 2a/3		20	71			
1653 Şevval	P 10a/2	10	20				
1653 Zilhicce	P 12a/1	10	25			10	
1656 Recep	A 31b/1	12			8		12
1656 R.Ahir	P 162b/1		30				30
1656 C.Ahir	A 84b/1			65 135 140			
1659	C 15a/1	20	50				
1660	P 17a/2	35	80				
		(Vukıyye) Şeker Sığır derisi Altın (Miskal)					
1624	G 184b/1	50	40				
1653	P 2a/3	75				140	
	P 9a/2						
1655	A 31b/1		50				
1657	P 92a/2					148	
				X			X

1. Vukıyye :1.280 kg. bak.Mantran 1986:I,263

2. İstanbul kilesi:20 okka (25.656kg.) bak.Yediyıldız 1985:119

X. Bunlar için ayrı bir tablo yapmaya gerek görmedik.

ve 1660'daki fiyatlara göre arpanın % 350'lik bir artış kaydettiği görülmektedir. Diğer önemli bir besin maddesi olan buğdayın bir kilesi 1624'te 40 akçe iken 1653'de 20-25, 1656'da 30-40, 1659'da 50 ve 1660'da 80 akçeye çıkmıştır. Yeni buğdayın fiyatı ise 1624 ve 1660'daki değerlerine göre % 100 bir artış kaydetmiştir. 1624'te vukiyyesi 50 akçe olan şeker 1653'de 75 akçeye çıkarak % 50 artmış, sade yağın vukiyyesi ise 1624'te 20 akçe iken 1656'da 30 akçeye kadar yükselmiş ve şeker gibi % 50 artmıştır.

1653'de bir miskal (4,81125 gr.) altın 140 akçe iken 1657'de 148 akçe olmuş ve % 5'lik bir artış meydana gelmiştir.

Yiyecek maddeleriyle ilgili buraya kadar yaptığımız değerlendirmeyi hesaba katmadan sadece 1624 ve 1640 tarihli iki narh kaydında adı geçen yiyecek maddelerini bir karşılaştırmaya tâbi tuttuğumuzda, 1 vukiyye koyun etinin 8 akçeden 10 akçeye çıktığını, sığır etinin 1 vukiyyesinin 4 akçeden 5 akçeye çıktığını, 1 İstanbul kilesi pirinç ve baklanın 40 akçeden 50 akçeye yükseldiğini ve % 25'lik bir artış kaydettiğini görüyoruz. Aynı şekilde 200 dirhem 1 akçelik ekmek % 65 artış göstererek 130 dirhemi 1 akçe olmuştur. Rugan-ı zeytte ise fiyat artışı sadece % 25'dir. Bademin 1 vukiyyesi 16 akçe iken 24 akçe olmuş ve % 50 artış göstermiştir. Balmumundaki artış da aynı oranda olmuş ve 40'dan 60 akçeye çıkmıştır. Bazı maddelerin fiyatlarında ise herhangi bir artış söz konusu değildir¹.

Arpa ve buğdayın 1660 yılındaki fiyatları -ki, bunlar tereke fiyatlarıdır- istisna edilirse 1624-1640 yılları ara-

TABLO VIII

BAZI YILLARDA MUHTELİF EV EŞYALARI VE FİYATLARI

Yıllar	Aylar	Defter no	Atlas Kaftan	Beledi Döşek	Alaca Kilim	Beledi Yastık	Ayakkı Sandık	Kebir Kılıç	Çandan	Mimiklas Matrama	Sim Kufat	Alaca Çarşaf
1064/1653	R.âhir	P 4b/1		110		40	460					
"	"	Receb	P 3a/3	120		70	300					
"	"	Ramazan	P 9a/2	190					49	70		
"	"	Zilhicce	P 12a/1						50			
1065/1654	C.evvel	P 18a/4										2
1066/1655	Muharrem	A 55b/1				100				50	150	
"	"	Receb	A 31b/1	600	226	150	70		35			50
1067/1656	Muharrem	A 55a/3									2000	
"	"	R.evvel	P 118a/2		55							
"	"	R.âhir	P 162b/1		59		185					
"	"	Şaban	P 168b/1	500								
1068/1657	R.âhir	P 92a/2				25						
"	"	C.âhir	P 97b/2		150	120			19			
1069/1658	R.âhir	P 110b/1						620	40			
"	"	C.evvel	B 38b/1		150		270				400	
1070/1659	R.âhir	P 175b/2		110	150	80		1200				80
Yıllar	Aylar	Defter no	Nisur Hacm	Kantari Kebir	Şehri Hacm İpek	Araklı Hacm	Gündüz	Siyah Kıyama	Talant	Günayak	Yen Kıyama	
1064/1653	R.âhir	P 4b/1								50	50	
"	"	Ramazan	P 9a/2		40	15	20			80	140	
1065/1654	C.evvel	P 18a/4	30									
1034/1624		G 184b/1			3							
1066/1655	Receb	A 31b/1	70		1,5							
1067/1656	Muharrem	A 55a/3				40	100					
"	"	R.âhir	P 162b/1				35	90	200			
"	"	R.evvel	P 118a/2		1							
1068/1657	R.âhir	P 92a/2			1,5		50					
"	"	Zilkâde	B 15b/3		3							
1069/1658	C.evvel	B 38b/1				70		300	200	130		
1070/1659	Şevval	P 149b/1			3,5							

sındaki narh kayıtlarına göre ortaya çıkan artış oranı ile 1624-1659 tarihleri arasındaki artış oranı biribirlerinin hemen hemen aynıdır. Bu da bize Köprülü döneminde, fiyatların belli bir istikrara kavuştuğunu kısmen de olsa göstermektedir.

Giyecek fiyatlarında tespit ettiğimiz bazı malların fiyatları 1653-1660 tarihleri arasında şöyleydi: Arakıyye 1653'de 15 akçe iken 1656'da 40, 1658'de 70 akçeye kadar çıkmıştı. 1656'da 90 akçe olan siyah kapama 1658'de 300 akçeye, çintıyan 1653'de 50 akçeden 80 akçeye, 1658'de de 130 akçeye yükselmişti. Sîm kuşak 1655'de 150 akçe iken 1658'de 400 akçe olmuştu. Bu giyim eşyalarının fiyatlarına dayanarak giysilerdeki fiyat artış hızını tespit etmek, yukarıda saydığımız nedenlerle pek isabetli olmayacaktır. Ancak burada, sadece Bursa'da üretilen "şehrî ham ipek" in 1624-1659 yılları arasında tespit edilebilen fiyatlarını verip ne oranda arttığını göstereceğiz. 1624'te 1 dirhem şehrî ham ipek 3 akçe iken 1655'de 1,5, 1656'da 1 akçeye düşmüş, 1657'de 1,5, aynı yılın sonlarında 2,95 ve 1659'da da 3,6 akçeye kadar çıkmıştır. Görüldüğü üzere, 1656'ya kadar % 50'ye varan bir düşüş gerçekleşirken bu tarihten sonra 1659'a kadar % 20'ye varan bir artışın varlığına şahit oluyoruz.¹

3- İşçi Ücretleri

Sicillerde işçi ücretleriyle ilgili bazı verilere rastlanmaktadır. Bunlardan biri, kahvehane işçileriyle ilgilidir. Öyle görülüyor ki, kahvehanelerde çalıştırılan işçilerin ücretleri, genelde işveren ile işçi arasındaki anlaşmaya bağlıydı.

1. Tablo VIII'e bk.

TABLO VII
NARH FİYATLARI

Cins	Miktar	1034/1624 ¹ fiyatları ¹	1050/1640 ² fiyatları ²
Lahm-ı ganem	1 vukiyye	8 akçe	10 akçe
Lahm-ı bakar	1 "	4 "	5 "
Buğday	1 İst. kilesi	40 "	-
Bakla	1 " "	40 "	50 akçe
Rugan-ı zeyt	1 vukiyye	16 "	20 "
Pirinç (yerli)	1 İst. kilesi	40 "	50 "
Asel	1 vukiyye	12 "	12 "
Mercimek	1 İst. kilesi	50 "	56 "
Ekmek	200 dirhem	1 "	1 "(130 dirhem)
Badem	1 vukiyye	16 "	24 "
Fıstık	1 "	16 "	12 "
Fındık	1 "	4 "	5 "
Nişasta	1 "	8 "	8 "
Armut kurusu	1 "	3 "	4 "
Ağda	1 "	5 "	5 "
Bursa kestanesi	1 "	3 "	5 "
Siyah üzüm	1 "	3 "	4 "
Lüp incir	1 "	4 "	6 "
Sağ (iyi) enar	1 "	2 "	4 "
Kahve	1 "	60 "	60 "
Bal mumu	1 "	40 "	60 "
Arpa	1 İst. kilesi	10 "	-
Çörek	100 dirhem	1 "	1 akçe (90 dir.)
Sarı çizme a ^c lâ	1 çift	120 akçe	120 "
Papuç ulu ayak	1 "	-	55 "
Rûzigâr ulusu (siyah)	1 "	45 akçe	52 "

1. Bk. G 184b/1.

2. Bk. K 122a/1.

17 Ocak 1656 tarihinde kahveci tâifesinden Hacı Mehmed, kahvehanesinde çalıştırmak üzere Mustafa oğlu Hüseyin ile üç seneliğine anlaşmıştı. Anlaşmaya göre Hüseyin'in günlüğü 10 akçe olacaktı. İşveren ücretin 50 kuruşunu peşin ödemiş, ancak işler yolunda gitmediği için işverenle işçi mahkemelik olmuşlardı. Açtığı davada işveren, işçisinin işbaşı yapmadığını, dolayısıyla peşin ödediği 50 kuruşun geri verilmesini talep ediyorken, işçi de kahvehanede 60 gün çalıştığını ve bu hizmetine karşılık kendisine 1.200 akçe ödenmesi gerektiğini belirtiyordu. Neticede mahkeme, davacı ve davalıyı barıştırmış ve her ikisi de taleplerinden vazgeçmişlerdi. Bu tarihte bir Osmanlı kuruşu 80 akçe olduğuna göre¹ 50 kuruş 4.000 akçe etmekteydi. Halbuki işçi 1.200 akçe istiyordu. Üstelik 60 gün karşılığı ücretin 600 akçe olması gerektiğinden, işverenin 3.400 akçe alacaklı ve haklı olduğu açıkça anlaşılmasına rağmen davanın işçinin lehine neticelenmesi ilginçtir².

Belgelerden bir diğeri de Eski Yeni Han'da Yani adında bir tâcirin yanında hizmetçi olan Nikola adlı bir Ermeniyle ilgilidir. Yani, Nikola ile seneliği 800 akçeye anlaşmış, ancak bu arada Nikola hastalanarak yatağa düşmüştü. Daha sonra herhangi bir meselenin çıkmaması için patron mahkemeye başvurarak işçisinin malının tespit edilip kaydedilmesini istemişti. Bu isteğe binâen yapılan tespitte, işçinin giydiği birkaç parça eşyası çıkmıştı. Bu belgeye dayanarak, işçi ücretlerinin piyasa şartlarına göre düşük bir düzeyde olduğu söylenebilir.

1. Mantran 1986: I, 234.

2. A 68a/1.

3. A 51b/2.

J - VERGİLER

1- Mukata^Calar

Türkçe karşılığı "kesim" olan mukata^Ca, bir araziyi önceden kararlaştırılmış yıllık bir ücretle tasarruf etme imkânı sağlayan bir kira sözleşmesidir¹. Bu, daha çok vakıf arazilerinin kiraya verilmesinde tatbik edilen bir usûldür. Bir de bunun dışında mukata^Ca, hass-ı hümayûna dahil arazi- nin vergileri, maden işletmeleri, gümrük resimleri gibi bir- takım vergilerin iltizâmına da ad olmuştur². Bu tür vergi gelirleri dirlik olarak verilmeyip, mizân-ı harîr, ihtisab mukata^Cası gibi mukata^Calar haline getirilmişti³.

Mukata^Caların gelirleri başlangıçta ulûfeli eminler va- sıtasıyla toplanırken zamanla devletin birtakım malî sıkıntı- lar içine düşmesi sonucu, bu gelirler seneden seneye mülte- zimlere verilmeye başlandı⁴.

İltizâm usûlünde mukata^Ca açık artırmaya çıkarılmakta ve kim daha fazla verirse onun üzerinde kalmaktaydı. Mukata- ^Cayı iltizâma almayı başaran mültezim, kefil göstermek zorun- da olduğu gibi, taahhüd ettiği bedelin bir kısmını peşin ola- rak, geriye kalan kısmını ise üçer aylık taksitlerle süresi

-
1. Mukata^Ca ile kiralanan toprak mirasçılara intikal e- debiliyordu. Arazi üzerine kiracı bina yapar veya a- ğaç dikerse bunlar da onun mülkiyetine geçiyordu. Bunları isterse vakfedebiliyordu. Yediyıl- dız 1985: 136-137.
 2. Turan 1968:V/II,950; Kazıcı 1977:142;Gökbilgin 1977:176.
 3. Akdağ 1974: II, 334.
 4. Akdağ 1974: II, 335.

içinde ödemek mecburiyetindeydi¹. İltizâm ile emanet birleştirilerek bir kişiye verilirse buna "ber vech-i emânet"^{i iltizâm} deniyordu. Buna göre, emin ulûfesi karşılığında mukata^canın idaresine bakıyor, mültezim olarak da gelirini topluyordu. Eğer mukata^ca, yıllık belirli bir bedelle ve kayd-ı hayat şartıyla verilirse buna da "ber vech-i mâlikâne" adı veriliyordu².

İncelenen sicillerde isimlerini tespit ettiğimiz³ mukata^calardan biri "ber vech-i iltizâm-ı emânet", bir diğeri "ber vech-i mâlikâne" ve bu ikisinin dışındakiler de iltizâm olarak işletilmiştir⁴.

Mukata^caların iltizâma verilmesinin sebebi, ülkenin fevkalâde iktisadî bir kriz içinde bulunmasından dolayı idi. Öyle ki, hazineye askerlerin ulûfesine verilecek yeterli para yoktu. Nitekim yeniçeriler ve sipahiler, aylıkların bakır parayla ödenmesine itiraz ederek isyan etmişlerdi⁵. Bu sırada ülke, Girit adasını işgal eden ve Çanakkale'yi abluka altına alan Venediklilerle savaş halindeydi. Köprülü Mehmed Paşa, ülkeyi bu durumdan kurtarmak için olağanüstü yetkilerle vezir-i a^czamlığa getirilmişti. Gerçekten de o, göreve gelir gelmez bir kısım malî tedbirler aldı. Bunların başında gereksiz masrafları kısmak ve mukata^caları daha kârlı bir biçimde

1. Kazıcı 1977: 136; Akdağ 1974: II, 336.

2. Tabakoğlu 1986: 272.

3. Tablo IX'e bakınız.

4. Bozahane mukata^cası iltizâm-ı emânet, tahmîs-i kahve mukata^cası da mâlikâne olarak verilmişti. Bk. A 99b/2 122a/1.

5. Shaw 1982: 284.

iltizâma vermek geliyordu¹. Öte yandan incelediğimiz dönemde iltizâm şartları biraz daha değişmişti. Meselâ, XVI. asırda iltizâm süresi genellikle üç sene iken² bu dönemde bir yıldır³. Mukata^caların gelecek yıllara ait hâsılatları da önceden iltizâma veriliyordu⁴. Ayrıca, bir mukata^cayı iltizâma alan mültezimden daha fazla veren birinin çıkması durumunda, bu kimseye verilmek üzere mukata^ca öncekinin elinden alınıyordu⁵.

İltizâm usûlüyle mukata^caların işletilmesi daha kârlı gibi görünüyorsa da, aslında kısa zamanda birçok zararı ortaya çıkmıştı. Gerçekten de devletin askerî ve malî sisteminin temelini teşkil eden timar sistemi bozulmuş, artık mahlûl timarlar hak sahiplerine verilmeyerek iltizâm usûlüyle işletilmeye başlamıştı⁶. Diğer taraftan mültezimler daha fazla kâr yapmak için reâyadan kanun ve şer^c-i şerife uymayan vergiler istiyorlardı. Mültezimlerin çoğu sipahilerden olduğu için askerî güçlerini de kullanmaktan çekinmiyorlardı. Bunların zulmünden bunalan halk, divân-ı hümâyûna şikayetler yağdırmaktaydı. Nitekim Yenişehir hasları reâyası, sadece emin-

1. Shaw 1982: 288; Lewis, 1984: 31.

2. Akdağ 1974: II, 345.

3. A 98a/1; 121a/1; 141b/2; C 13a/1.

4. A 98a/1; 121a/1.

5. Bâc-ı bâzâr-ı galle ile tahmîs-i kahve mukata^cası 150.000 akçe iltizâma Hüdâverdi oğlu Ahmed Bey'in elinde iken, daha fazla teklifte bulunan Hasan Solak'a 200.000 akçeye verilmişti. Bk. A 98a/1.

6. Sinan Çavuş'un oğlunun tasarruf ettiği Kara Hıdır timarının iki yıllık öşrünü, vekili Mehmed Bey'e "ber vech-i maktu^c" 1000-1600 akçeye vermişti. Bk. A 110b/3.

lerine 100 akçe "resm-i duhan" adında bir vergi öderlerken, muaf oldukları halde kendilerinden tekâlif-i örfiye adı altında 100 akçe de güherçile bedeli alınmasından şikayetçi olmuşlardı¹. Ancak, haksız vergi alınmamasını emreden fermanlar, eminleri zulümden alıkoymamış olmalı ki, bu defa da Kite kazasına bağlı Anahor, Tahtalı ve Yaylacık gibi birkaç köyün gayr-i müslim reâyası kendilerinden 140 akçe yerine 300 akçe alındığını bildiriyorlardı². Fakat zulûm yine önlenememişti. Devlet bu haksızlıkları ortadan kaldırmak için fetva istemişti³. Haksız vergi almanın caiz olmayacağına dair fetva verilmesine rağmen eminler yine istedikleri gibi hareket ediyorlardı. İşte bunlardan biri olan Yenişehir kethüdâyerî Mustafa, iki bayrak sarıca ile üzerine gittiği Yenişehir reâyasından hamr ve arak istemesi bir yana, normalde bu reâyanın senede bir kez zahîre vermeleri gerekirken onlardan üç-dört defa zahîre almıştı. Haklı olarak bu durum halk tarafından divân-ı hümayûna arzedilmiş ve kadiya hitâben yazılan fermanda, davaya bakılması ve halledilemediği takdirde divân-ı hümayûna gönderilmesi istenmişti⁴.

1. D 77b/3 14 Rebiülevvel 1059/28 Mart 1649.

2. A 124a/3.

3. "Bir karyede sâkin olan zimmî tâifesi emr-i defter-i hâkânî mûcibince hazine ve resm hakların cem^cine me'mur olana verirlerken mezbûrlar kanaat itmeyüb hılâf-ı emr-i defter tâife-i merkûmdan ziyade akçe almaya kâdir olur mu? Heman buyurula: el-Cevab: Olmaz". Bk. A 124a/4.

4. A 127b/1. 27 Receb 1066/ 21 Mayıs 1655.

Mültezimler arasında, bir-iki şehre ait mukata^caların bir kısmını birleştirerek iltizâma alan ve sonra da her birini sipariş edenler de vardı. Bu da halkın daha fazla soyulmasına yol açıyordu. Meselâ, Bursa mizân-ı harîr mukata^casını 16 yük (1.600.000) akçeye iltizâma alan İstanbul gümrük emini Yahya Ağa, bu mukata^cayı 20 yük (2.000.000) akçeye matbah-ı âmire emini Ömer Efendi'nin kardeşi Seydi Ali'ye vermişti¹.

Mültezimlerden yine öyleleri de vardı ki, halkın sırtından zengin olmuşlardı. Çınar vak^casında öldürülen İstanbul gümrük emini Hasan'ın² kardeşi Anton adlı bir Ermeni bunlardan biriydi. İzmir gümrük emini olan Anton'un Menteşe, İzmir, Aydın, Karesi, Saruhan ve Bursa'da menkûl ve gayr-i menkûl çok miktarda malı vardı. Hasan'ın öldürülmesi üzerine, onun da mallarının müsâdere edilerek "recec" mevâcibine yetiştirilmesi emredilmekteydi³. İşte bu emir gereğince Bursa'da, Anton'a ait çiftlikler, evler, mahzenler, dükkanlar, çiftliklerdeki cariye ve köleleri, malları, parası ve mahzendeki ticarî eşyaları müsâdere edilmişti. Malları Sûk-i Sultânî'de satılıp masraf olarak gösterilen 282.100 akçenin dışında 616.045 akçe hazineye gönderilmişti⁴. İsimleri tek tek yazı-

-
1. A 118b/2; Ayrıca bk. A 17b/2; 34b/2; C 13a/1.
 2. Hasan, ihtidâ eden bir Ermeniydi. Sikkeyi tağşiş etmişti. Bk. Hammer 1337/1921:253 vd;Thévenot 1978:191.
 3. A 144a/1 11 Cemaziyülevvel 1066/10 Mart 1655. Bu meyan da Bursa kadısına vezir-i a^czâm Siyavuş Paşa,Defterdar Mehmed de mektuplar göndermişti.Bu mektuplarda dâru'l-harbe firar eden Anton'un yakalanması,mallarının müsâdere edilerek müzâyede ile satılması ve parasının "recec mevâcibi"ne yetiyecek şekilde gönderilmesi isteniyordu. Bk. A 134b/1-2; 135a/1; 142b/2.
 4. A 31b/1; 32a/1-2; 32b/1; 33a/1.

lan dokuz Ermeni meyhaneci zimmetinde olan 500 riyal kuruşu (40.000 akçe)¹ ile Kite nahiyesindeki Külâle Çiftliği'ndeki müsâdere ile satılan mallarının bedeli olan 1.200 riyal kuruş (96.000 akçe)² ve Acem'den ipek almak üzere ortağı Yori'ye verdiği 10.000 riyal kuruş karşılığında 28 yük³ ipeği de hazineye gönderilen malları arasındaydı⁴. Böylece Anton'un 1.834.145 akçelik bir serveti müsâdere edilmiş oluyordu.

Kaynağımızı teşkil eden sicillerde, mukata^caların gelirlerine dair bilgiler de bulunmaktadır. Biz bunları bir tablo halinde verecek, bir fikir vermesi bakımından bazılarının gelirlerini XVI. yüzyıldakilerle mukayese edecek ve meydana gelen değişimleri tesbite çalışacağız.

Tablo IX 'da da görüleceği üzere, 12 adet mukata^canın 1655-1659 yılları arasındaki gelirlerinin toplamı 5.033.212 akçedir⁵. Bunun içinde en büyük pay mizân-ı harîr mukata^casına aittir.

1508 yılında 1.816.667 akçe geliri olan bu mukata^ca 1654-1655 yılları arasında 1.300.000 (13 yük), 1658-1659 yıllarında ise 1.600.000 (16 yük) akçe gelir getirmişti. 1508 yılı gelirine göre mukata^canın geliri önemli miktarda düşüş göstermiştir. Halbuki bahse konu mukata^ca , mültezimi tarafından bir başkasına 20 yük (2.000.000) akçeye satılmıştı ki⁶, bu

1. A 9b/4.

2. A 125b/1.

3. A 29b/4.

4. A 29b/4.

5. Her mukata^canın bir yıllık geliri esas alınarak bu rakam elde edilmiştir.

6. A 118b/2.

duruma göre sadece mültezimin 400.000 akçe kârı olmuştu. İkinci şahsın ne kadar kâr ettiğini bilemiyoruz. Akçenin değerindeki düşüşleri de dikkate alırsak, bu düşüşün gerçekte daha fazla olduğu anlaşılır.

Bâc-ı bâzâr-ı galle mukata^cası, 1573'de 226.667 akçe gelir getirirken, 1616'da 141.666, 1638'de 120.000 akçe gelir getirmişti. 1655 yılında da 120.000 akçe geliri olan mukata^ca 1656 yılı 200.000 akçeye iltizâma verilmişti.

1574'te 206.666 akçe gelir elde edilen kapan mukata^casının 1658'de 80.666 akçe hâsılatı olmuştu. Bâc-ı pâ-y-ı ağnam mukata^casının 1550 yılındaki 88.000 akçelik geliri 1649'da 55.000 akçeye kadar düşmüş ve bir daha artmayarak 1659'da da 55.000 akçe gelir getirmişti.

Mukata^caların gelirlerinin düşmesinin sebepleri arasında şunlar zikredilebilir: XVI. asrın sonu ve XVII. asrın başlarına doğru İran'la yapılan savaşlar, bu ülkeyle olan ipek ticaretimizi olumsuz yönde etkilemişti. Ayrıca coğrafi keşifler sonucunda Avrupa devletleri artık Anadolu yollarını kullanma zorunda kalmadan doğu ülkeleri ile ticarî bağlantılarını kurmuşlar ve Bursa'nın da üzerinde bulunduğu ipek yolu devre dışı kalmıştı. Öte yandan sosyal hayatın ekonomik hayatı etkilediği gerçeğinden hareketle istikrarsız ve güvenliği olmayan bir yerde ticarî hayatın canlı geçmeyeceğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Gerçekten de daha XVI. asırda başlayan Celâli isyanlarını, sipahi ve yeniçeri ayaklanmalarını istikrarı bozan en önemli hadiseler olarak söyleyebiliriz.

Nihayet bunlardan başka, mallarını gümrüklere getirme-

TABLO IX
BURSA MUKATA^CALARI GELİRLERİ

	1632	1638	1639	1641	1648	1649
tekâüdîn ¹				2258320		
htisâb ²	199066					
âc-1 Bazar-1 Galle ³		120000				
enişehir, İnegöl, 4 te ve tevâbi hasları			650000	650000		
âc-1 Pây-1 Agnâm 5 ea serçin ve darçin					55000	55000
	1654	1655	1656	1658	1659	
izân-1 Harîr ⁶	(13 yük) 1300000	(13 yük) 1300000	(16 yük) 1600000	(16 yük) 1600000	(16 yük) 1600000	
tekâüdîn ¹		500028			700080	
ozahane ⁷	43000					
ahmîs-i Kahve ⁸			30000			
htisâb ²			209866			
âc-1 Bâzâr-1 Galle ³			120000			
apan ⁹				80666	80666	
oyahaneler ¹⁰					15000	
enişehir, İnegöl, ite ve tevâbi asları ⁴	650000	650000		650000	650000	
âc-1 Pây-1 Agnâm 5 ea serçin ve darçin		55000			55000	
ahudi taifesinin spence ve rav kçeleri ¹¹		79600		79600		
ursa, Kite, Mudan- a ve Gemlik res- -i usâra ¹²		10000				

1. G 136b/2. Bursa'nın 1655 yılında tekâüdîn geliri 500.028 akçeydi. 26 yük*akçenin içinde Hüdâvendigâr, Kütahya, Aydın, Karahisar, Karesi, Engüri, Teke-Hamid, Alâiye, Sultanönü, Saruhan, Muğla, Kocaili sancaklarının tekâüdîn gelirleri de vardır. Bk. A 121a/1; C 52a/1.
2. M 159b/1; 163a/3. 1656 yılında bu mukata^Ca iltizama verilirken bâc-1 iskele-i Mudanya 100.000 akçe, şem^Chane mukata^Ca-sı 30.000 akçe, ihtisâb kethüdâlığı 5.134 akçe ile aynı mukata^Cayla birlikte iltizama verilmişti. Bk. A 112b/2. Ancak ihtisâb kethüdâlığı bunlardan ayrılıp tekrar 7.000 akçeye deruhte edilmişti. Bk. A 128b/1.

* 38.500.

3. A 34b/2; 98a/1.
4. 1623-1625 yıllarındaki gelirleri 620.000 akçeydi. Bk.
G 116b/3; E 177b/1; İ 153b/1; A 96b/2; 141b/2; C 30a/3.
5. D 89a/1; A 124a/2; C 22b/2.
6. Mizân-ı Harîr mukata'asının 1508 yılı geliri 1.816.667
akçeydi. Bk. Akdağ 1974: II, 415; A 139b/2; C 14a/2.
7. A 122a/1; C 23b/2.
8. A 98a/1.
9. C 13a/3.
10. C 24b/1.
11. A 127a/1; C 20a/1.
12. A 139b/4.

den daha yollarda pazarlayan, Bursa'ya gelmesi gereken malı İstanbul'a götürüp bu suretle vergi kaçırmaya çalışan tüccarların varlığını da biliyoruz¹.

2- Cizyeler

Gayr-i müslimlerden alınan ve bir baş vergisi olan cizyenin² incelediğimiz dönemde Bursa'da ne şekilde ve ne nisbette alındığı meselesine defterlerimizdeki verilere göre cevap bulmaya çalışacağız.

Her yıl gayr-i müslimlerin vermesi gereken cizyeleri toplamak üzere dergâh-ı muallâ çavuşlarından birinin eline "mühürlü" ve "nişanlı" tezkire verilerek Bursa'ya gönderilirdi. Cizyedâr denilen bu tahsil memuru halktan, cizyeden başka "cihet-i maîşet" adı verilen bir vergi daha alıyordu ki, bu tamamıyla kendi hakkıydı³.

İşte cizyedârın topladığı bu cizyeler Bursa'daki gayr-i müslimlerden "maktu"^c olarak alınıyordu. Meselâ, Medine-i Münevvere reâyası^{ve} Anadolu, Rum ve bir diyardan başka bir diyara ticaret için gelip giden Ermeni tüccarından^{ve} Van, Arapkir, Bitlis, Kefe, Nemçe, Çulha gibi yerlerden gelen Ermeni perakendesinden 360 akçe mirî için cizye adıyla, 66 akçe de cihet-i maîşet ve gulâmiye adıyla toplam 426 akçe vergi alınıyordu⁴. 1656 yılında bu yerlerden başka Kayseri, Eflak, Boğdan'dan

1. A 133b/2.

2. Barkan 1964: 3; Pakalın 1971:I,297; Ortaylı 1979:100.

3. A 88a/1.

4. D 88a/1 15 Ramazan 1059/ 22 Eylül 1649.

gelen "yave keferesinden", "maktu^c-i yave cizyesi"¹ olarak cihet-i maîşet ve gulâmiyesiyle birlikte yine 426 akçe alındığını görüyoruz². Bu fermanda ayrıca ister Rum, ister Bulgar, isterse başka bir milletten olsun, 300 akçe "yave cizyesi", on yaşındaki Ermeni ve Rum oğlanlarından nısf cizye ve on yaşından fazla olanlarından da tamam cizye alınması emredilmişti. Fermanın son bölümünde ise Kıbtîyân tâifesinin müslümanlarından bedel-i avâriz 150'şer akçe ve keferesinden 300 akçe, Kara Yağmurlu ve Ma^crifetlî tâifesinden bedel-i avâriz olarak 125'er akçe ve bunun dışında herkesten beytû'l-mâl-i âmme ve hassa, cürm-i cinâyet, resm-i bennak, âdet-i agnâm gibi "bâd-ı hevâ" denilen resimlerinin alınması emredilmişti.

Cizyelerin iltizâm usûlüyle toplatıldığını da görüyoruz. Meselâ Gazi Hüdâvendigâr, Alâüddin, Sultan Mehmed, Yıldırım Bayezid, Mezîd Bey, İshak Paşa, Şeyh Ebu İshak, Sultan Mustafa, Abdullah, Sultan Alemşah, Emir Sultan, Mustafa Paşa evkafı keferesinin ziyade-i cizyeleri eşit iki taksit halinde 160.000 akçe peşin ile iltizâma verilmişti³. Kezâ burada tek tek isimlerini saymaktan sarf-ı nazar ettiğimiz birçok vakfın keferesinin ziyade cizyelerinin 1655 yılı, 194.000 akçe peşin ile 594.000 akçeye iltizâma verilmişti⁴. Bu vakıflara ait gayr-i

1. Belli bir yerde oturmayan ve belli bir işi olmayan gayr-i müslimlere "yave", bunlardan alınan cizyeye de "yave cizyesi" denirdi. Bk. Tabakoğlu 1985: 136.

2. A 127a/2.

3. A 58b/1.

4. A 145b/1.

müslimlerden alınan vergiler ise şöyle açıklanmıştı: Avâriz-hanelerine dahil olanlardan 5 akçe cülûs-i hümayûn ile 181 akçe, muaf olanlardan 5 akçe cülûs-i hümayûn ile birlikte 210 akçe, 5 akçe cülûs-i hümayûnlarından başka Darıca köyünden 170 akçe, Filâdar köyünden 195, Mekri (?) köyünden 185, Filâdar'da oturan kullardan 135 akçe, Tepecik ve Karaağaç köylerinden de 110'ar akçe.

Yahudi ve Ermeni gibi gayr-i müslimlerin, yanında bulunan kul ve cariyelerden de, cizye alınıyordu. 1656 yılında gümrük emini Yahya Ağa, bunların iltizâmını almış ve küçük veya büyük kul ve cariyeden senede kişi başına 20 akçe gulâmiye ve 181 akçe maktu^c cizye toplamıştı¹.

Yanlarındaki cariyeye ve kulu bildirmeyen ve on gün içinde resimlerini ödemeyen gayr-i müslim reâyadan iki kat resim alınıyordu².

Gayr-i müslimlerden bazılarının cizye vermemek için esirlerini bir başka memlekete götürdükleri ve pençik olarak yazdırdıkları anlaşılmaktadır. Bazıları da doğancı, madenci, menzilci gibi cizyeden muaf olan kimselerden olduklarını söyleyerek cizye vermek istemiyorlardı³.

3- Mensuh Zeâmet ve Timarlardan Alınan Vergiler

Osmanlı timar sisteminde timar, "kılıç timarı", "eşkinici timarı", "münâvebe timarı", "mensûhat timarı" ve "hizmet timarı"

1. A 110a/1.

2. A 110a/1.

3. A 110a/1.

gibi kısımlara ayrılmaktadır.

Bunlardan mensûhat timarı, ihtiyaç anında kullanmak üzere ayrılan ve ayrı kaydedilerek idâre olunan timardır¹. Vergileri mübâşir vasıtasıyla toplanmaktaydı².

Bursa'daki mensûhat timarının 1655 yılına ait 1.000 akçe yazularından 70 akçe mübâşir maîşeti ve 600 akçe mirî bedeli alınıyordu³. 1656 yılında ise mutasarrıflardan, 1.000 veya 100.000 akçelik mensûh zeâmet ve timarlarının her 1.000 akçesi başına 10 kuruş mirî bedel ve 100 akçe mübâşir maîşeti tahsil edilmesi emredilmişti⁴. Fermanda ayrıca söz konusu bedellerin kimlerden alınacağı da belirtiliyordu. Buna göre önce timar ve zeâmet sahiplerinden bunlar bulunmadığı takdirde subaşılardan, onlar da bulunmazsa reâyadan alınması gerekiyordu.

4. Tekâlif-i Örfiyye

Başlangıçta fevkalâde durumlarda ve harp zamanlarında alınan ve avâriz-ı divâniyye de denilen bu vergiler, zamanla devletin içinde bulunduğu iktisadî sebeplerden dolayı sürekli alınmaya başlanmıştı⁵.

Defterlerimize göre XVII. asrın ikinci yarısında Bursa'da halkın ödediği avâriz vergilerini şöylece sıralamak müm -

-
1. Pakalın 1971: III, 566. Timar sistemi hakkında geniş bilgi için bk. Barkan 1974: 286; Köprülü 1981: 94; Beldiceanu 1985:27 vd.
 2. A 141b/1.
 3. A 141b/1.
 4. A 114a/2.
 5. Kazıcı 1977:155.

kündür: Avâriz akçesi, bedel-i sürsât, bedel-i nüzûl, iştirâ, kürekçi bedeli, orducu bedeli.

Avâriz akçesi, avârizhâne başına alınan ve zaman içerisinde paranın değerinin düşmesine paralel olarak miktarı artırılan maktu^c ve nakdî bir vergidir¹. Nitekim Bursa'daki Kibtîlerden 1655 yılında 150'şer akçe avâriz akçesi alınmıştı².

Sürsât; ordunun geçeceği yol üzerinde düşman sınırlarına kadar olan menzillerde, ordunun yiyeceğini sağlamak için alınan arpa, buğday, koyun, yağ, bal, saman ve odun gibi şeylere denir. Daha önce imparatorluğun belirli eyaletlerinden aynî olarak alınan bu vergi, bu dönemde bedel-i sürsât adıyla bütün eyaletlerden nakdî olarak alınmaya başlandı. Düşman sınırlarına girdikten sonra askerî birliklerin konakladıkları menzillerde onların iâşe ve ibâtesini sağlama yükümlülüğün bedeli olarak alınan vergiye de bedel-i nüzûl denmiştir³. Ordu harp sahasına girdikten sonra, artık nüzûl ve sürsatten temin edilemeyeceğinden bundan sonraki ihtiyaç halktan satın alınan zahîreden temin olunurdu. İşte bu zahîreye de iştirâ zahîresi denirdi⁴.

İncelediğimiz dönemde bu vergilerin tamamının bedelleri alınıyordu. Meselâ, bir belgeden anlaşıldığına göre, 27 avârizhânesi olan Kara Şeyh Mahallesi'nde sakin el-Hac Emir adlı şahsa nüzûl, sürsât ve iştirâ bedeli olarak 8 kuruş düş-

1. Barkan 1970: 14; Tabakoğlu 1985: 156.

2. A 38b/4.

3. Mantran 1985: I, 218; Uluçay 1955: 39; Tabakoğlu 1985: 157.

4. Pakalın 1971: II, 104.

müştü¹. Yine Rum iline sefer yapılacağı ve bu sebeple asker-
rin ihtiyacı olan sürsât zahîresinin menzillerde hazır edil-
mesi emredilmekteydi. Eğer zamanında istenilen sürsât, men-
zillerde hazır edilmezse, sıkıntıya sebep olacakların azle-
dilerek şehirden sürdürüleceği bildiriliyordu. Gönderilen
fermanda, muaf ve muaf olmayan herkesten alınması gerektiği
belirtilen yiyecek maddeleri ve fiyatları şunlardır: İstan-
bul kilesi 12 akçeden 4.000 kile arpa, herbiri ikilik olmak
üzere 1 akçeden 20.000 akçelik ekmek, vukiyyesi 8 akçeden
100 vukiyye bal, vukiyyesi 12 akçeden 250 vukiyye sade yağ,
750 baş koyun ve yeterli miktarda saman ve odun. Miktarları
belirtilen bu kadar ihtiyaç maddesinin Karıştıran menziline,
bir o kadar da Büyük Çekmece menziline gönderilmesi isteniyor-
du². Adı geçen menzillerde hazır bulundurulması istenen sür-
sât zahîresinin bedeli ve nakil kirası mahkemede hesaplanmış
ve 500.000 akçe tuttuğuna karar verilmiştir. Ayrıca bu parayı
toplamak için de 7-8 kişi görevlendirilmiştir³. Ancak karar-
laştırılan sürsât bedelinin zamanında toplanamaması üzerine
yazılan bir ikinci emirde, derhal tahsil edilerek keselenip
gönderilmesi emredilmiştir⁴.

1. C 12a/3. Bu arada el-Hac Emir ölmüş ve tek vârisi
Fatma'yı, Hafız Efendi küçük oğluna nikahlamıştı. Söz
konusu vergiyi Hafız Efendi, elinde muaf olduğuna
dair tezkireyi göstererek vermek istemiyordu. Yapı-
lan bir şikayet sonunda, Hafız Efendi vergisini ver-
mesi için uyarıldı.

2. A 103b/2.

3. A 100a/3 10 Cemaziyülevvel 1067/ 24 Şubat 1656.

4. A 99b/3 25 Cemaziyülevvel 1067/ 11 Şubat 1656.

Görüldüğü gibi halkın verdiği sürsât bedeli ile yine halktan, devletin tayin ettiği fiyat ve miktarlarda gerekli ihtiyaç maddeleri satın alınıyordu. Başka bir ifadeyle, halk hem sürsat bedeli ödemek, hem de istenilen miktar ve fiyatta gerekli sürsât zahîresini devlete satmak zorundaydı. Gerçi 10 Cemaziyülevvel 1067/ 24 Şubat 1656 tarihli bir fermanla, sürsat zahîresinin halktan satın alınmasının tekâlif-i örfiyeden olmadığı, ordunun zahîre ve besin maddesi ihtiyacını gidermeye yönelik ticarî bir faaliyet olduğu belirtilmekteyse de, aslında halkın, devletin teklif ettiği fiyat ve miktarda sürsât zahîresi satmak zorunda olması, yerine getirilmesi gereken bir yükümlülüğten başka bir şey değildi¹.

Bu dönemde, Bursa'dan ordunun ve sarayın ihtiyacı için satın alınan ihtiyaç maddelerinin başlıcaları şunlardır: Arpa, buğday veya buğday unu, taze nane turşusu, nar, yediveren kuruğu, hamırdan dönme sirke. Bunlardan başka, tersâne-i âmirinin ihtiyacı için de tafta alınıyordu. Bunların bedelleri de yine Bursa mukata^calarının gelirlerinden karşılanıyordu. Halk, iştirâsı istenilen şeyleri vermek zorundaydı. Söz gelimi, bedelinin Bursa mizân-ı harîr mukata^cası malından ödenmesi şartıyla 3.000 İstanbul kilesi buğdayın iştirâ edilerek gönderilmesi isteniyordu². Ayrıca satın alınıp gönderilmesi istenen bu buğdayın her kilesinin eskiden olduğu gibi 3 akçe karşılığında Mudanya iskelesine naklettirilmesi de emredili-

1. A 103b/2.

2. A 130b/3.

yordu¹. Kezâ, bedelinin beytü'l-mal-i hamr ve arak-ı kefere mukata^casından karşılanması şartıyla 28.000 akçelik yediveren koruğu² ve 28.000 akçelik 4.000 vukiyye sirke³ gönderilmesi de isteniyordu. Bunlardan başka hassa fırınlarının ihtiyacı için 100 beyaz çuval⁴, donanmay-ı hümâyûnun ihtiyacı için 1.000 zira^c tafta iştirâ edilip gönderilmesi ve bedellerinin de bâc-ı bâzâr-ı galle mukata^casından verilmesi talep edilmişti⁵.

Ordu sefere çıkacağı zaman, ihtiyacı olan atların da iştirâ yoluyla temin edildiğini görüyoruz. Meselâ, bu amaçla gönderilen bir fermanda, tanesi 1.500 akçeden "sefere yarar en iyi cins atlardan tam takımıyla birlikte" 100 tane atın satın alınarak menzillere teslim edilmesi emredilmişti⁶. Ancak verilen bu fiyata kimse razı olmayınca, bir atın fiyatı 2.000 akçeye çıkarılmıştı⁷. Bundan başka muhtelif vazifeler için Bursa'ya gelen veya Bursa'dan başka bir yere giden ulakların ihtiyacı olan atlar da temin edilerek kendilerine teslim ediliyordu⁸.

Osmanlı devleti, donanmanın ihtiyacı olan kürekçileri ücreti mukabilinde ülkenin çeşitli bölgelerinden temin ediyordu. Her bölge, daha önce belirlenmiş avârizhânesi sayısına göre belli sayıda kürekçi çıkarmak zorundaydı.

1. A 19b/1.
2. A 122b/1.
3. A 130b/2.
4. A 132b/1.
5. A 115b/2.
6. A 105a/2.
7. A 101a/4
8. A 81a/1; 100b/3; 102a/4; 148a/1.

te bu amaçla Bursa'dan da 1654 yılında 2.383 avârizhânesinden 340 nefer kürekçi çıkarılması emredilmişti¹. Bu kürekçilerin ücretlerini karşılamak için de yine avârizhânesinden her kürekçi başına kürekçi bedeli olarak 3.000 akçe verilmesi isteniyordu. Halktan toplanan bu paradan her kürekçiye 160 akçe yol harcı veriliyor ve geriye kalanı keselenerek merkeze gönderiliyordu².

Kadı topladığı kürekçileri, kürekçi binbaşısına teslim ediyor ve o da odabaşlarıyla birlikte tersâne-i âmiyeye gönderiyordu³. Binbaşı ve odabaşları her kürekçi için kaçıdığı veya öldüğü takdirde yerine kürekçi bulmaya kefil oluyorlardı⁴.

Bursa'dan istenilen bu kürekçilerin iyi kürek çeken kimselerden olması her gelen emirde vurgulanıyordu⁵.

Bursa'dan sadece donanmanın ihtiyacı olan kürekçiler değil, aynı zamanda kürek yapmak için gerekli ağaçlar da temin ediliyordu. Nitekim Bursa kürekçi odabaşısı Hüseyin oğlu Kulaksızzâde Mehmed Beşe, kürek ağacı temin etmek üzere Mustafa oğlu Mehmed'e 22.900 akçe vermişti. Fakat Mustafa, istenilen sürede ağaçları getirmediğinden odabaşı tarafından şikayet edilmişti⁶.

Konuyu bitirmeden önce, devletin esnaftan aldığı "ordu bedeli akçesi" denilen bir vergiden daha bahsetmek gerekmektedir-

1. A 111a/3. İkinci bir emir için bk. A 114b/2.

2. A 75a/3.

3. A 17b/3; 75a/3; 148b/4.

4. A 75a/3.

5. A 138b/2.

6. A 5a/4.

dir. İstanbul, Edirne ve Bursa gibi vilayetlerden ordunun ihtiyacı olan ve orducu adı verilen yeterli sayıda esnaf, o vilayetlerdeki esnaf arasından seçilerek gönderilirdi. Eğer bunlar ordunun işlerini görmekte yetersiz kalırlarsa "yamak" denilen diğer esnaf birlikleri onlara yardım ederdi. Orducu olarak orduya katılan esnafın iâşe ve ibâtesi için de geriye kalan esnaftan "ordu bedeli akçesi" adıyla bir vergi alınıyordu. Meselâ 1656 yılında esnaftan bu amaçla 2 yük 40.000 (240,000) akçe tahsil edilmesi emredilmişti¹. Bu vergi esnafın durumuna göre ednâ, evsat, a^clâ itibarıyla tahsil edilmekteydi².

1. A 113b/3.

2. A 112b/2.

SONUÇ

1655-1658 yılları arasında Bursa kazasında yaşayan halkın sosyo-ekonomik tarihi hakkında, Bursa şer'îyye Sicilleri'nden iki defterin tahlile tâbi tutulması suretiyle ortaya koymaya çalıştığımız bu araştırma, sosyo-ekonomik tarih araştırmaları açısından şer'îyye sicillerinin ne kadar zengin bilgiler ihtiva ettiğini bir kez daha göstermiştir.

Bu araştırmadan çıkarılabilecek diğer sonuçları şu şekilde sıralamak mümkündür.

119.000 nüfusu olduğunu tahmin ettiğimiz Bursa şehrinde Türk, Yahudi ve Ermeni unsurların yaşadığı görülmektedir.

Gayr-i müslimlerin islâm hukukuna uymaları mecbûri kılınmadığı halde kendi istekleriyle mahkemelere başvurarak islâm hukukuna göre işlerinin görülmesini talep ettikleri anlaşılmaktadır.

O günkü Bursa toplumu içinde köleler bulunmakla birlikte, bunların genellikle efendilerinin ölümü ile azat edildikleri ve kölelikleri süresince de evin bir ferdi gibi yaşadıkları müşâhede edilmektedir. Hatta cariyelerden bazıları

efendileriyle evlenerek diğerk hür kadınlar gibi aynı statüyü kazanmaktaydılar.

Bursa'da aile hayatı-bir takım farklı uygulamalara rastlanmakla beraber-islâmî prensipler altında şekillenmiştir.Kadın kendi açısından çekilmez hâle gelen evlilik hayatını sona erdirmede bir takım haklara sahiptir.Kocasındaki basur hastalığı sebebiyle boşanan kadınlar bile vardır.

Görevlilerin iltizam usûlüyle atanmaları veya normal sürelerini daha doldurmadan sık sık görevden azledilmeleri sebebiyle idârî teşkilât bozulmuştur.Meselâ Subaşının şehrin asayişini sağlama görevini sürdürmesi,mütesellimin haksız vergi toplaması bunların en başlıcalarını teşkil etmektedir.

Girit savaşı,kıymetli maden darlığı,hayat pahalılığı ve iç isyanlar gibi bir takım iktisâdî şartların sonucu olarak gerek sınaî ve gerekse zirâî üretimde azalmalar görülmüştür .Daha önce ordunun ihtiyacı için Bursa'dan istenen zahîre çıkarılabiliirken bu dönemde çıkarılamaz hale gelmiştir.Yine önceleri tabakçı esnafının dükkan sayısı 86 iken 1656'da 56'ya düşmüştü.Elbette bu deri üretiminin düşmesi demektir.Ayrıca buna paralel olarak XVI. asra nisbetle Bursa Mukata'aları gelirlerinde önemli oranda düşüşler meydana gelmiştir.Bunun sonucu olarak iktisâdî bakımdan sıkıntı içine düşen devlet,tekâlif-i divâniye denilen vergileri devamlı olarak almaya başlamıştır.

Burada şu hususu da belirtmek gerekmektedir:Bursa Tarihi'nin kısa bir kesitinin incelenmesi neticesinde ortaya çıkan bu sonuçların daha geniş zaman dilimi için doğrulanması zarûreti kendisini hissettirmektedir.

L Ü G A T Ç E

A

Abayî: Yünden yapılmış bir çeşit kalın kumaş, bu kumaştan yapılmış at örtüsü.

Al çuka:Kırmızı renkli yün kumaş,çözüğü ve atkısı yün yapısından iğrilmiş iplikten dokunan kumaş.

Arasta:Çarşılarda aynı esnafın bulunduğu üstü örtülü bölüm.

Arak :Üzümden yapılan bir çeşit içki,rakı.

Avâriz:Olağanüstü hallerde reâyadan alınan geçici vergi.

Avâriz akçesi:Ordunun iâşe ve erzakı için gerekli olan un ve arpa "nüzul" adı verilen bir vergi ile temin edilirdi. İhyaç duyulan zahîre halktan aynen alınırdı.Aynen alınmadığı zamanlarda bu verginin yerine geçmek üzere nakit olarak bedeli tahsil edilirdi ki buna nüzul bedeli veya avarız akçesi denirdi.

Avâriz-ı Divâniyye:Olağanüstü durumlarda divanın emri üzerine geçici olarak alınan bu vergiye tekâlif-i örfiye de denmektedir.

A'yan-ı ma'rifet:Ehl-i vukuf(bilirkişi)lik görevini yerine getiren şehrin ileri gelenleri.

B

Bedel-i Sürsât:Ordunun iâşe ve erzakını karşılamak amacıyla bedelini vermek şartıyla halktan un,arpa,odun,saman ve yağ alınırdı ki buna sürsât zahîresi denirdi.Genellikle bu vergi ordunun geçeceği menzillere yakın köy ve kasabalardan aynen,uzak köy ve kasabalardan nakden tahsil edilirdi ki,nakdî olarak alınana bedel-i sürsât denirdi.

Bedel-i iştirâ:Nüzul ve sürsât ile ordunun zahîre ihtiyacı karşılanamadığı takdirde serbest piyasa fiyatıyla halktan zahîre alınırdı ki,buna iştirâ zahîresi denirdi.Eğer zahîre alınmayıp bedeli istenirse buna da iştirâ bedeli adı verilirdi.

Ber vech-i tekâüd:Emekli maaşı olarak.

Ber vech-i arpalık:Emekli olanlara bağlanan ödenek,ilmiye sınıfının ileri gelenlerine bağlanan ödenek.

Bey' bi'l-vefa:Satıcı bedeli geri verdiğiinde, müşterinin de satılan malı geri vermesi şartıyla yapılan satış.
Bey' bi'l-istiğlâl:Satıcının malı sattıktan sonra kiralaması ve borcunu eda ettiği zamanda malını geri alması şartıyla yaptığı satış.
Beyt-i süflâ:Alt kat odası
Beyt-i ulyâ :Üst kat odası
Bevvab :Kapıcı
Bezzazistan:Bedesten,esnaf çarşısı
Bilâd-ı selâse:İstanbul,Edirne ve Bursa şehirleri
Buk'a :Arz parçası,makam;medresenin buk'alık evrilmesinde de buk'a kelimesi makam anlamında kullanılmış olmalıdır.
Burma(altın):Telleri burularak yapılmış bilezik.

C

Cabî:Cizye,haraç ve vakıf kiralarını toplayan kimse.
Cerâye:Vakıf tarafından verilen yiyecek.
Cebe donu:Zırh altına giyilen bir çeşit don.
Cibâyet:Kira,cizye gibi vakfa veyahut hazineye ait paraların toplanması vazifesi.
Çintiyan:Kadın şalvarı
Çuka :Bir çeşit yünlü kumaş.

D

Dâhil elli:Osmanlılarda orta derecede öğretim yapan Dâhil medreselerinde günlük 50 akçelik müderrislik payesi.
Dârayî:İran'da yapılan bir cins ipekli kumaş.
Dârayî Kaftan:Dârayî denilen kumaştan yapılan kaftan.
Dergâh-ı muallâ:(Dergâh-ı âli) Saray
Devr :Büyük memurların vardıkları,geçtikleri ve konakladıkları yerlerden masraflarına karşılık aldıkları para.
Devrhan:Camilerde namazdan önce Kur'an-ı Kerim'in tamamını veya bir kısmını okumakla görevli kimse.
Dersiâm:Osmanlılar döneminde medreselerde ders veren müderrislerin ünvanı.
Dîba: Gümüş ve altın sırma tellerle dokunmuş bir çeşit ipekli kumaş.
Dikme cebe donu:Dikilmiş zırh altına giyilen don.

Donanmay-ı Hümâyûn:Osmanlı donanması

Duâgûy:Maaşlarını vakıflardan alan profesyonel dua okuyucu.

E

Ehl-i Hıref:Esnaf

G

Gallesı meşrût:Gelirleri şart kılınmış.

Güherçile bedeli:Tekâlif-i şâkka denilen vergilerden biri olan ve barut yapmada kullanılan bir maddenin temini için halktan alınan bir vergi çeşidi.

Hâlisü'l-Ayar: Tam ayar,devlet tarafından belirlenen miktarda gümüşün içinde bulunduğu akçenin ayarı.

Hamr:Şarap

Harîr:İpek

Hariç elli:Osmanlılarda orta dereceli medreselerden Hariç medreselerinde günlük 50 akçelik bir müderrislik payesi.

Hatem:Mühür,yüzük

Hılâf-ı şer'i şerîf:İslâm hukukunun hükümlerine aykırı olan şeyler.

Hırfet:El veya makine ile yapılan iş.

Huccet-i şer'îye:Mahkemenin verdiği resmî vesika

İ

İcâre-i vâhide:Vakfa ait gayr-i menkullerin ay ve sene gibi kısa süreyle kiraya verilmesi.

İcâreteyn:Vakfa ait gayr-i menkullerin biri peşin,diğeri ertelenmiş çift kira ile kiralanması.Bu kiralardan birincisine icare-i muaccele,diğerine icare-i müeccele denmektedir.

İhzâriyye:Dava edilen şahısların mahkemeye getirilmeleri için gönderilen muhızırın masrafı karşılığı davacının malından alınan para.

İhtisâbiyye:Ticârî faaliyetler üzerine konan tartı,damga ve pazar vergisi gibi resimler.

İhtsâb Çardağı:Muhtesip ve naibin oturduğu daire,esnaf arasında çıkan sorunlar burada çözümlenirdi.Koloğlanları bu teşkilata bağlı olarak çalışırlardı.Başlangıçta buralar birer gümrük binaları idi.Her çardağın emin ve katibi vardı.

İddet nafakası:Boşanan kadın islâm hukukuna göre belirli bir süre beklemeden bir başkasıyla evlenemezdi.İddet süresi denen bu sürede kadının zarûrî giyecek ve yiyecek ihtiyaçlarını erkek karşılamak zorundaydı.İşte buna iddet nafakası denirdi.

İstiğlâl:bk.bey' bi'l-istiğlâl.

İstirbah:(Muamele-i şer'îye veya murabaha-i ser'îye),%10-15 karla hileli bir satış akdiyle faize para yatırma.

İspence:Topraklı veya topraksız bülûğa ermiş her gayr-i müslim erkekten alınan çift resmi;uzunluğuna ve genişliğine kırk adım olan bir araziden alınan resmdir ki müslümanlardan alınır.

İstefani:Taç,çelenk.

K

Karz-ı şer':bk.Karz-ı hasen

Karz-ı Hasen:Birine faizsiz ödünç para vermek.

Kaftan:Genellikle ipek kumaştan yapılan uzun,süslü giysi.

Kapama:Astarlı kaftan,pamuklu hırka.

Kassaracı:Pamuk ipliğini veya bezini soğuk su ile yıkayarak ağartma işi,yıkayıcı,temizleyici.

Kefkir:Kepçe

Kutbü'l-Arifin:Manevi derecelerin en yüksek derecesidir.

Kürekçi bedeli:Osmanlılarda harp gemilerinde kürek çekmek üzere alınan kürekçilerin aylıklarına karşılık halktan alınan bir vergi.

Kibrîfî:Kükürt rengine,açık sarı, açık limon rengi.

Mal-ı mîrî:Devlet malı

Mal-ı makbûz:Teslim alınan mal.

Matbah-ı Âmire:Saray mutfağı.

Mazul:Azledilmiş,görevinden alınmış.

Mehr-i Muaccel:Gelin adayına nikah esnasında peşin olarak verilen mehr yani mal veya para.

Mehr-i Müeccel:Nikah sırasında erkeğin gelin adayına daha sonra vermek üzere taahhüt ettiği mehr.

Mehr-i müsemma:Nikah sırasında iki tarafın rızası ile kadın için belirlenen mehir.

Mensûh Tımar:Çeşitli sebeplerle hükümete intikal eden tımar.

Mevleviyet kadılığı:Bursa,İstanbul ve Edirne gibi büyük şehir kadılarının payesi.

Mihrâb:Cami ve mescidlerde imamın namaz kıldırıldığı mahal.

Mizân-ı Harîr:Gümrük binasında bulunan ipeğin tartıldığı tartı aleti,terazî.

Mukata'a-i kadîme:Bir vakıf arazisinin eskiden beri bilinen kira bedeli.

Muhâle'a:Bedelli veya bedelsiz olarak kadın tarafından kocaya evliliği sona erdirmeye teklifinin yapılması,karı ile kocanın anlaşarak boşanmaları.

Murabaha-i şer'iyye:bk.İstirbah

Müddei':Davacı

Müsta'mel:Kullanılmış.

Hamam rıhtı:hamam takımı

Makrama:Dikdörtgen şeklinde iki ucu işli,kullanıldığı yere göre isim alan örtü.

Müstakîm:İslâm dininin emirlerini yerine getiren ve doğruluğu ile bilinen kimse.

Müsta'mel atlas kaftan:İnce ve daha ziyade kırmızı ipekten dokunmuş uzun elbise.

Münakkaş çakşır:Nakışlı bir çeşit şalvar.

Münakkaş dârâyî çintiyân:Dârâyî kumaştan yapılan bir çeşit şalvar.

Mürtezika :Vakıflardan maaş alan kimseler.

Mühtedî:İslâm dinine giren kimse.

Müd :20 İstanbul kilesi,1 İstanbul kilesi 20 okka (25,656kg.)
1 Bursa müdü isell2,5 litredir.

N

Nafaka-i iddet-i Şer'iyе:bk.iddet nafakası.

Nasbetmek:Tayin etmek.

Nezâret:Vakıf işlerinin yürüyüp yürümediğini kontrol etme vazifesi,idâresi,müfettişliği.

Nükûd:Paralar

Nüzûl:bk.bedel-i nüzul.

S

Serdab:Bodrum kat.

Südde-i saadet:Saadet kapısı,bâb-ı Âli,saray.

Sürsât:bk.bedel-i sürsât.

Ş

Şer'i şerif:İslâm hukuku,Kur'an,hadis ve icma'ya dayanan
din kaideleri.

T

Talak:Boşama.

Talak-ı Bain:Ayırıcı talak,İddet süresi bitmeden dönüşü ol-
mayan boşanma.

Talak-ı rici':Kadının iddet süresi içinde kocanın vazgeçmeye
hakkı olan talak,boşama.

Tafta:Elbise ve bazı döşemelerde kullanılan sık dokunmuş par-
lak iplikli kumaş.

Teaddî:Zulüm,haksızlık.

Tedbîr-i mukayyed-i şer':Efendinin kölesini vefatına bağlı azat
etmesi.

Tevliyet:Vakıf işlerini yürütme vazifesi.

Tekâlif-i şâkka:Şer'i ve örfî vergiler dışında dinen cevaz
verilmeyen ve kanunlara da uymayan vergiler.

Tezevvüc:Evlenme.

Vefaen:bk.bey' bi'l-vefa.

Velençe:Yünden yapılan uzun boylu pek kalın bir dokuma türü.
Atların eğeri altına konan yumuşak örtü,battaniye.

Vukıyye:1.280kg.

Yave vergisi:Kaçak hayvan ve kölelerin muştuluğu için alınan
vergi.Aynı zamanda yabancı ülkelerden gelen gayr-i
müslimlerden alınan vergiye de yave cizyesi denirdi.

Yave keferesi:Yabancı ülkelerden Osmanlı ülkesine gelen
gayr-i müslimler.

Yave cizyesi:bk.Yave vergisi

Z

Zira':(Arşın) :68.58cm.

K A Y N A K Ç A

AHMET REFİK

- 1988 Onbirinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı(1592-1688)
(1931) İstanbul

AKDAĞ, Mustafa

- 1974 Türkiye'nin İctimaî ve İktisadî Tarihi II
İstanbul

AŞIKPAŞAOĞLU

- 1985 Aşıkpaşaoğlu Tarihi
(. Nihal Atsız)
İstanbul

ATAR, Fahrettin

- 1979 İslâm Adliye Teskilatı
Ankara

AYDIN, M. Akif

- 1985 İslâm-Osmanlı Aile Hukuku
İstanbul

BARKAN, Ö. Lütfi

- 1942 "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya
ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hu-
suslarını Tanzim Eden Kanunlar"
Tarih Vesikaları, I, 5
Ankara
1964 "894 (1488-1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına
Ait Muhasebe Bilançoları"
Belgeler, I, 1.
Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi

- 1968 "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defteri
(1545-1659)"
Belgeler, III, 5-6
Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- 1970 "Avârız"
İslâm Ansiklopedisi, II
İstanbul
- BAYKAL, Bekir Sıtkı
- 1969 "Osmanlı İmparatorluğunda XVII ve XVIII. Yüz-
yıllar Boyunca Para Düzeni ile İlgili Belgeler"
Belgeler, IV, 7-8.
Ankara
- BELDİCEANU, Nicoară
- 1985 XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde
Tımar
(Çev. Mehmet Ali Kılıçbay)
Ankara
- BİLMEN, Ö. Nasuhi
- 1950 Hukuk-i İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kamu-
su, II, V.
İstanbul
- CİN, Halil
- 1974 İslâm ve Osmanlı Hukunda Evlenme
Ankara
- ÇİZAKÇA, Murat
- 1978 "Bursa İpek Sanayiinin Maliyet Yapısı Üzerine
Düşünceler ve Ham İpek Fiyatları (1550-1650)"
ODTÜ Gelişme Dergisi, Özel sayı.
- DALSAR, Fahri
- 1943 "Kapanlar"
Ülkü, III, 32
Ankara
- 1946 Bursa'da İpekçilik
İstanbul
- 1960 Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpek-
çilik
İstanbul: İktisat Fakültesi Yayınları
- DARKOT, Besim
- 1970 "Bursa (Coğrafi bölümü)"
İslâm Ansiklopedisi, II
İstanbul

DEMİREL, Ömer

- 1987 Şer'iyye Sicillerine Göre II.Mahmud Döneminde
Sivas'ta Esnaf Teşkilâtı ve Üretim-Tüketim İlişkileri
(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
Ankara

DEVELLİOĞLU, Ferit

- 1970 Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat
Ankara

ERGENCİ, Özer

- 1980 "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya
Etkileri"
Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi(1071-1920)
(Editör:Osman Okyar-Halil İnalcık)
Ankara
- 1982 "Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve A'yan Üze-
rine Bazı Bilgiler"
Osmanlı Araştırmaları,c.III'den ayrı basım
Ankara

EVLİYA ÇELEBİ

- 1975 Evliya Çelebi Seyahatnamesi,I-II
(Sad:Tevfik Temel Kuran ve Necati Aktaş)
İstanbul

EBU'L-ULÂ MARDİN

- 1970 "Kadı"
İslâm Ansiklopedisi,VI
İstanbul

GABRIEL, Albert

- 1958 Une Capitale Turquie Brousse,I
Paris

GALİP, İsmail

- 1307 Takvim-i Meskûkât-ı Osmâniye
İstanbul

GÖKBİLGİN, M. Tayyib

- 1977 Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti
Tarihine Genel Bakış
İstanbul

GÖYÜNÇ, Nejat

- 1969 Mardin Livası Sancağı
İstanbul

HARTMANN, R.

- 1970 "Buk'a"
İslâm Ansiklopedisi, II
İstanbul

HAMMER, J. VON

- Hammer Tarihi, X
(Çev: Mehmed Ata)
İstanbul

İNALCIK, H. ve R. AHEGGER

- 1956 Kanunnâme-i Sultanî Ber Mûceb-i Örf-i Osmânî
Ankara

İNALCIK, Halil

- 1951 "Osmanlı İmparatorluğu" nun Kuruluşu ve İnkışâfı
Devrinde Türkiye'nin İktisâdî Vaziyeti Üzerine
Bir Tetkik Münasebetiyle"
Belleten, XV, 60
Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- 1954 "XV. Asır Türkiye'nin İktisâdî ve İctimâî Kaynak-
ları"
İktisat Fakültesi Mecmuası, XV.
İstanbul
- 1960 " XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesî-
kalar"
Belleten, XXIV, 93
Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- 1981 "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle
İgili Belgeler"
Belgeler, X, 14.
Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi

KARAMAN, Hayreddin

- 1978 Mukayeseli İslâm Hukuku, I
İstanbul
- 1982 İslâmın Işığında Günün Meseleleri, I-II
İstanbul

KARA, Mustafa

- 1977 Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler
İstanbul

KAVAKÇI, Y. Ziya

- 1975 Hisbe Teşkilâtı
Ankara

KAZICI, Ziya

1977 Osmanlılarda Vergi Sistemi
İstanbul

KEPECİCİĞLU, Kamil

1935a Bursa Hanları
Bursa

1935b Bursa Hamamları
Bursa
Bursa Kütüğü, I-IV
Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi
No 4519-4522

KÖPRÜLÜ, M. Fuad

1981 Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine
Tesiri
İstanbul

KÖPRÜLÜ, F. Orhan

1947 "Şeyhülislam Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi
ve Müftü Suyu"
Belleten, XI, 41
Ankara

KÖSEÖĞLU, Neşet

1946 Tarihte Bursa Mahalleleri
Bursa

KUBAN, Doğan

1968 "Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve
Fizikî Özellikleri Üzerine Bazı Gözlemler"
Vakıflar Dergisi, VII

KÜTÜKOĞLU, Mübahat

1983 Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli
Narh Defteri
İstanbul

LEVİS, Bernard

1984 Modern Türkiye'nin Doğuşu
(Çev: Metin Kıratlı)
Ankara

MACDONALD, B. D.

- 1967 "Kaza"
İslâm Ansiklopedisi, VI
İstanbul

MANTRAN, Robert

- 1986 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, I-II
(Çev: M. Ali Kılıçbay-Enver Özcan)
Ankara

OCAK, A. Yaşar

- 1978 "Zaviyeler"
Vakıflar Dergisi, XII
Ankara

OCAK, A. Yaşar ve S. FÂRÛKÎ

- 1984 "Zaviye"
İslam Ansiklopedisi, XIII
İstanbul

ORTAYLI, İlber

- 1979 Türkiye İdare Tarihi
Ankara

ÖZDEMİR, Rıfat

- 1986a XIX. Yüzyılda Ankara
Ankara
1986b "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı"
Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu
2-6 Temmuz 1986
Ankara

ÖZKAYA, Yücel

- 1985 XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı
Toplum Yaşantısı
Ankara

PAKALIN, M. Zeki

- 1971 Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I-III
İstanbul

SHAW, J. Stanford ve E. Kural SHAW

- 1983 Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye
(Çev: Mehmet Harmancı)
İstanbul

SU, Kamil

- 1937 XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Balıkesir Şehir
Hayatı
İstanbul

TABAKOĞLU, Ahmet

- 1985 Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi
İstanbul

TANKUD, Gönül

- 1973 "Osmanlı Şehrinde Ticarî Fonksiyonlarının
Mekansal Dağılımı"
VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri(25-29
Eylül 1970),II.

TAVERNIER, J. B.

- 1980 XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a
Seyâhat
(Çev.Ertuğrul Gültekin)
İstanbul

THEVENOT, Jean

- 1978 1655-1656'da Türkiye
(Çev.Nuray Yıldız)
İstanbul

TURAN, Osman

- 1968 "İkta"
İslâm Ansiklopedisi,V/II
İstanbul

ULUÇAY, M.Çağatay

- 1955 18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eskiyalık ve
Halk Hareketleri
İstanbul

ULUDAĞ, Süleyman

- 1988 İslamda Faiz Meselesine Yeni Bir Bakış
İstanbul

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı

- 1943 Kapıkulu Ocakları,II
Ankara

- 1965 Osmanlı Devletinin İlmiye Teskilâtı
Ankara

ÜNAL, Mehmet

- 1987 "1050/1646 Tarihli Avâırız Defterine Göre XVII.
Yüzyıl Ortalarında Harput"
Belleten, LI, 199.
Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi

ÜNGÖR, Sami

- 1959 Coğrafya Sözlüğü, fasikül 1.
İstanbul

YAVUZ, A. Fikri

- 1973 Kur'ân-ı Kerim ve Meâl-i Âlisi
İstanbul

YEDİYILDIZ, Bahaeddin

- 1984a "Vakıf"
İslâm Ansiklopedisi, XIII
İstanbul
- 1984b "XVII. Asır Türk Vakıflarının İktisadî Boyutu"
Vakıflar Dergisi, VIII. ciltten ayrı basım.
Ankara
- 1985 Ordu Kazası Sosyal Tarihi
Ankara

YINANÇ, M. Halil

- 1970 "Bursa (Tarih Bölümü)"
İslâm Ansiklopedisi, III
İstanbul

HARITA II BURSA MEKTEPLERİ

Zeynelâde Mektebi
Kemal Bey Mektebi

- 1- Kademeri Mahallesi Mektebi
- 2- Hacı Sinan Mahallesi Mektebi
- 3- Timurtaş Mahallesi Mektebi
- 4- Çelebizâde Muallimhânesi

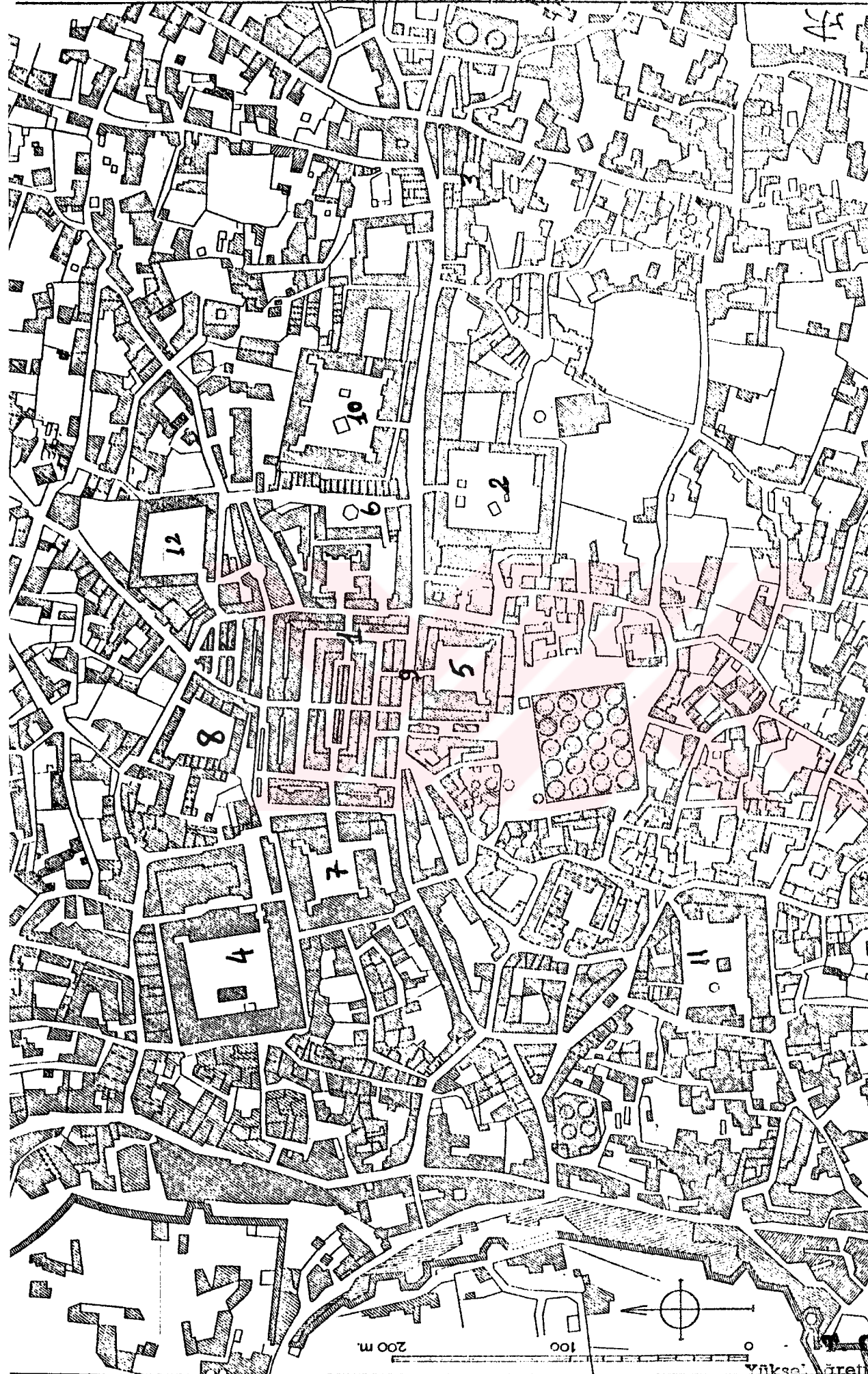
BURSA MEKTEPLERİ
HARITA II

S - Saray

- 5 - Behri Dede Zaviyesi (?)
- 6 - Şeyh Kasım Subaşı Zaviyesi
- Yofurflu Dede Zaviyesi
- Güneçiler Tekkesi

- 1 - Mevlavihane
- 2 - Mîrî Budeâ Zaviyesi
- 3 - Elzincânî Tekkesi
- 4 - Şeyh Yakub Efendi Zaviyesi

Han-ı cedid
Kıymetli Hani
Aksu Hani.

11- Yoğurt Hani
12- Simeş (?)
Tavuk pazarı
Cumartesi Pazarı
Kaplı Kaya Hani

6- Kadir Hani
7- İpek Hani
8- Gelincik Çarşısı
9- Uzun Çarşı
10- Mahmud Paşa Hani

1- Beziâzîstan
2- Koca Hani
3- Tuz Hani
4- Piring Hani
5- Emir Hani